Мене ще й на світі не було тоді, а я навіч бачу дядька Павла Трохимовича Музику. Невисокий, покручений, наче корч, і руки в нього, мов корчі, й голова в нього, мов корч. Запалі, завжди в пелені сльозовиння очі скидаються на двох переляканих павучків, які сновигають і сновигають, ніяк не сховаються в шпарках.

Досвіток, золоті зорі вишито на сірому полотні неба. Пахне росою з лопухів, бузини та полину, й зрідка озиваються весняні пташки у свої дзвінкі сопілочки. Але в селі не меншає досвітнього смутку від їхньої гри.

Село сонне й тихе, як після маківки.

Дядько Павло Музика йде в церкву.

Церква стоїть на високому горбі коло ставу, що дрімає темною голубою водою в густих верболозах.

Цього погідного недільного дня в церкву не йде ніхто, бо там з минулої осені не правиться служба божа. Не правиться з тих пір, як пропав їхній сільський батюшка. Ось сьогодні був, бачили його сусіди, а па ранок не стало, наче вознісся на небо. І начебто ніяка чорна машина по батюшку не приїжджала, й начебто ніхто нікуди не забирав батюшку. А ще через день опівночі згоріла його хата під ґонтом. Згоріла, як свічка. І начебто ніхто не запалював, а сама спалахнула. й ніхто не кинувся на пожежу, не взявся гасити, мовби село не бачило тієї пожежі, мовби всі посліпли й оглухли. А до ранку й жар прочах, і попіл охолов.

Дядько Павло Музика проходить мимо пожарища, на якому стримить чорна піч, і звивистим узвозом простує до церкви. Так, як ходив до церкви завжди, бо незбагненна сила вабить і вабить. А може, сьогодні таки правитиметься? А може, об'явиться інший батюшка в їхньому селі?..

Мене тоді й на світі не було, та я бачу, як Павло Музика узвозом дістається до церкви — й несподівано торопіє: двері відчиненої

Двері, що всю осінь і всю зиму простояли на замку... Може, справді об'явився батюшка? Перехрестившись трьома пучками, Павло Музика обачно сходить на паперть, через плече оглядається на село — й поволі просуває корчувату голову в церкву.

А потім щось його всмоктує в церкву, й Павло Музика зникає.

Село оповите страхом: Павло Музика ходить від хати до хати, від обійстя до обійстя і всім розказує, що якісь злодії вночі пограбували церкву. Повиносили з церкви геть усе, що можна повиносити.

— Покрали богів!

Але покрали не тільки богів, а й усе церковне начиння. Здавалося б, кому воно все потрібне, а покрали.

— І господа на небі не побоялися!

А таки не побоялися: крали богів — і кари не ждали на свої голови.

— Чужі чи свої?

Спробуй вгадай. Можна подумати і на чужих, і на своїх, бо скрізь люди пустилися берега.

— Ходімо шукати злодіїв!

Скоро коло нього наче клубок сухого перекотиполя збирається — немічні жінки та старі баби, у яких ще є сила злізти з тапчана чи з печі.

Рудий Павло Музика в тому клубку — мов жарина вогню, що бризкає словами-іскрами.

— А чи не Василь Гнойовий заліз у церкву й покрав? До Гнойового гайда! А він не без компанії.

Ген-ген обкрадена церква блакитними стінами сяє над селом: наче голос високого й гнівного неба, що шле їх на помсту й покару. Людське безумне перекотиполе котиться на сільську околицю, де в скособоченій мазанці під очеретом живе Василь Гнойовий — злидар і конокрад, що молився й молиться скляному богу.

А назустріч — хлопчина в подертій сорочці та в полатаних штанях, босий, з синіми очима-будяками на рябому лиці, схожому на горобине яєчко.

— А що то в тебе за пазухою?

Чорними ногами в бородавках приріс до землі, а очі перестрашені, мовби на їхні дикі квіти по сердитому джмелю сіло.

— Ану покажи, що за пазухою!

І вже схопили за куштраті патли, і вже смикнули за комір, і вже руки-круки сягнули за пазуху відстовбурченої сорочки.

— Божа мати з божим сином!

Справді, з полотняної пазухи, від грудей-ребер вознеслася на сонце весняного дня божа мати з немовлям на руках.

Обоє — в неземному палахкотючому сяйві довкола умиротворених святих ликів, обоє дивляться глибокими очима добра й милосердя.

А водночас — і лагідного докору.

Мовби не можуть втямити, як опинилися в полотняній пазусі, як вознеслися на світло весняного дня, кого бачать перед собою. Святі праведні очі, які завжди запитують — і водночас відповідають своїм запитанням, які завжди прощають, бо в прощенні — їхня невмирущість.

— Де взяв? Хто ти?

— Марко...

— Злодій! Де взяв ікону?

— Знайшов! — дзигонів хлоп'ячий голос.— Отамо знайшов у бур'яні.

— Брешеш!

— Суща правда.

— Перехрестися!

И дитяча рука в хресному знаменні злетіла вгору, торкнулася чола.

— Злодій — і хреститься!

Хвиля людського божевілля закипіла, завирувала, руки простяглися — і вп'ялися в дитину. Хлопець шарпнувся, закричав, укусив зубами чиюсь руку, ікона з божою матір'ю та божим сином полетіла в бур'ян під ноги.

— Злодій — зайда!

— Безбожник!

— Христопродавець!

Роїлися люті голоси, руки-круки рвали хлопця, що вже звалився під ноги, на нього насипалися гуртом. Наче мали знищити оце зло — й тоді зовсім не стане зла на землі. Наче воно останнє. Наче й насіння-зерна не треба залишати на розплід.

І коли під коліном Павла Музики затріщала ікона — поменшало божевілля, й люди сахнулися одне від одного.

Купою непорушного, зжужманого ганчір'я, скоцюрбивши ноги, заюшений кров'ю, лежав на шляху чужий хлопчина. З вищерениими зубами, з висолопленим язиком, з видертим оком, він був страшним. Здавався самою смертю.

І пошнуркувало навсібіч, розкотилося людське перекотиполе, наче й не було.

А Павло Музика якийсь час усе ще стояв на колінах перед забитим хлопцем, наче не вірив. Наче сподівався, що той обманює, що той хитрує, а скоро зведеться з землі — і втече. Злодій. Злодій-зайда.

Але злодій-зайда не ворушився й не дихав.

Дядько Павло Музика поволеньки сп'явся на ноги, тремтячими пальцями зібрав розтовчену іконку, розсовуючи уламки по кишенях та за пазуху. И позадкував від забитої дитини. Позадкував, острашливо дивлячись: чи не зведеться?

Хлопець припав до землі-рятівниці, й земля не відпускала, рятуючи.

Зарослий покільченою щетиною Гаркуша переступає поріг і стає на порозі поміж одвірків, як у рамі. За столом сидить хазяїн Павло Музика, по ліву руку від нього — хазяйка Марія, по праву руку — дочка Галя. Вони

в шестеро некліпливих очей дивляться на гостя, що похитується, ось-ось упаде.

Гість мовчить, і вони похмуро мовчать.

Зрештою, Гаркуша плямкає губами, ковтає суху слину й озивається:

— їсте...

— їмо,— бурчить хазяйка.

— М'ясо пахне,— принюхується Гаркуша.

— Еге, свиню закололи, то ласуємо свіжиною,— наче не каже, а гаркає Павло Музика.

— Свиню? — не вірить Гаркуша.— Яку свиню?

— А ту, яку ти в нас не забрав!

Гаркуша морщить лоба, згадує:

— Свиню забрали.

Хазяйка злякано дивиться то на сусіда, то на чоловіка:

— Павле, Павле, хіба ми свиню їмо? Побійся господа таке говорити, бо ще повірить. Бо прийдуть віднімати свиню, а де вона в нас?

— Кажи, що свиню! — сердиться хазяїн.

— Таж не свиню, а їжака їмо з молодою кропивою! Галя зловила їжака в горішині, а я нарвала кропиви.

— Кажи, що свиню! Хай слухає — й мучиться.

— їжака, їжака...

Гаркуша плямкає пісними губами, наче заповзявся зжувати їх.

— Я чув, уночі жорна гуркотіли у вашій клуні.

— Коли це вночі? — блідне Марія.

— У вухах у тебе гуркотіло! — зводиться з-за столу Павло Музика.— Чого б це жорнам гуркотіти? Хіба не ти разом з Василем Гнойовим та з Миколою Хащуватим витрусив у нас весь хліб?

Тримаючись однією рукою за одвірок. Гаркуша поволі опускається на коліна, благальне складає долоні:

— Простіть мене!

— Нема тобі прощення.

— Простіть! — По глиняній долівці Гаркуша колінкує від порога на середину хати й тут завмирає під сволоком.— Трусили, але ж не все витрусили, бо не знайшли. Якби знайшли, то все витрусили б, а не вдалося. То по ночах мелеш на жорнах, щоб ніхто не чув. А я чую, бо не сплю вночі. Не спиться мені вночі від голоду, здається, що вмираю, ніяк не дочекаюся смерті.

— Умирай. Такі, як ти, давно повинні лежати в землі.

— Я б і помер, але дітей жалко, попухли з голоду. Скільки їх ще в мене лишилося? Троє, а було п'ятеро. Нема вже Катерини й Михайла

нема. А ті ще гибіють — і Грицько, і Петро, і Юхимко. Хоч би рісочку їм покласти до рота.

—. Нема!

— Знаю, що є. І на тому тижні гуркотіли жорна в твоїй клуні.

— Павле...— благально сказала Марія, торкнувши чоловіка за лікоть.

Музика смикнувся, наче опечений:

— Що — Павле? Нема й зернини, чи не знаєш? Сам, ірод, вигріб хліб із ями, а тепер прийшов жебрати? Хай сконає.

— Але ж діти...— осмілилася подати голос дочка Галя.

— Хай і діти виздихають, щоб насіння на землі не лишилося.

— Ти ж у господа віриш,— не зводився Гаркуша з колін. — Змилуйся над моїми дітьми, коли маєш бога в серці.

— І не згадуй за господа, бо для таких нема його ні на небі, ні на землі!

— Винен я, винен перед тобою і перед людьми, але ж діти мої не винуваті.

— Йди, чоловіче, з хати, не доводь до гніву.

Зводячись із колін, заплакав Гаркуша.

— Йди, нелюд! — закричав Павло Музика й ногою притупнув.

Заточуючись, подався Гаркуша з хати. Галя відверталася до вікна, рукавом витираючи очі, а мати дрібненько цокотіла зубами.

— Дітей своїх пожалів, схаменувся. А чужих дітей він пожалів? Значить, чужі діти хай пухнуть і здихають, а для своїх просить милостині? А не буде милостині пі тобі, ні твоїм дітям, бо не треба вашого насіння на землі. Ниньки горе землі від таких звірів скажених, а завтра ще більше буде... Хіба ви не знали, що цей вовкулака не спить ночами? Захотілося вам борошенця. Сховайте жорна, а то він і про жорна скаже. Чого понасуплювалися сичами? їжака їжте. Походиш, Галю, що там у чагарях, подивишся за їжаками, годяться в харч. Я вчора в лісі бачив гадюку, то треба податися в ліс, наловлю гадюк, вони теж годяться в харч.

Марію занудило, потім стала гикати.

— Не гикай! Вчора дві ластівки залетіло в сіни, як ти випустила?

— Самі вилетіли...

— Самі вилетіли,— перекривив.— Дивися, щоб більше не вилітали... Чи там горобці залетіли в клуню. Руками чи спідницею лови, а злови. За вчителя Пилипа знаєш? Живе в школі, то свій пайок як доточує? Порозчиняє в школі вікна-двері, горобці поналітають, він чи дрючком б'є, чи сіткою ловить. І має печеню з горобців.

Павло Музика позачиняв на клямки сінешні та хатні двері, вернувся в хату.

— Діставай, Галю,— сказав, острашливо поглядаючи через вікна надвір.

Галя стала на ослін і дістала з-за зчорнілої полущеної ікони сіру перепічку. Батько взяв ножа, відкраяв три скибочки, поклав на столі, а надкраяну перепічку подав дочці.

— Сховай за ікону, хай береже.

Взяли ложки й заходилися їсти юшку з вареного їжака та молодої кропиви.

Вечір блимає зеленими зірками з далеких високостей, а туман понад землею стелиться такий білий та шумкий, наче то піниться тепле й пахуче свіжоздоєне молоко.

Павло Музика пальцями знадвору стукає в шибку, й скло брязкає, наче кришиться лункий лід на ставу. Хата мовчить.

— Чи попухли, чи задубіли.

И знову кришиться лункий лід.

Перегодя по-старечому зітхають хатні двері, сінешні двері скриплять рипучими грудьми сухотника — й нарешті Гаркуша висуває надвір погасле обличчя, засноване павутинням зморщок. У зморшках — темрява. То темрява його душі, в якій не світиться хоч би й один промінчик. Упізнає — і ніяк не впізнає. Опускає погляд на руки, може, руки тримають щось, але руки порожні.

"Йому вже залишилося три чисниці до смерті",— снується думка.

— Змилуйся, Павле...

— Я оце йшов через левади,— й киває головою в надвечірній туман.

— А що там у левадах?

— Ну, й заглянув під верболози... Ходімо, заведу, бо сам не знайдеш. Чи ти вже не годен переставляти ноги?

— Чого йти, чого йти? — січеться голос.

— Ходімо, бо ніхто не заведе, я сам бачив... Змилуюся над тобою, раз просиш милості, ходімо.

По межі через город ідуть у зеленоткані левади, а тут верболози в тумані стоять змореним козацьким військом, тільки хоч би один кінь заіржав, тихо-тихо. Над голубою криничкою, в якій ледь жебонить вода, Павло Музика зупиняється й показує під кущ неподалік.

— Ген твоя дитина сидить. Чи не Юхимко?

Гаркуша приглядається: справді, сидить його семирічний син Юхимко на землі, спиною притулився до гілля. Круглу голівку з білим чубчиком похилив на ліве плече. Спить. А руки на колінах склав.

— Юхимку,— покликав батько.

Хоч би ворухнувся хлопець, ото вже міцно заснув, що голос батька не здатен розбудити.

— Юхимку! — знову покликав Гаркуша.

— Та не чує...

— Чом ти не чуєш мене?

— І не почує. Назавжди заснув. Запізнився ти. Я ще йшов, то він руками перебирав щось на грудях. І хоче щось сказати, а не може, тільки губи ворушаться. Авжеж, щось казав, казав, тільки ж тихесенько. То я до тебе подався, щоб ти забрав свою дитину в хату, бо ж проти ночі. А воно бач — запізнилися з тобою.

Батько хилиться перед Юхимком на коліна, бере на руки, а хлоп'яче тіло в його руках ламається, й голівка з білим чубчиком западає на спину.

— Юхимку,— стогне Гаркуша.

— Не чує, неси в хату до матері. За гріхи наші, за гріхи. За гріхи наші не милують ні бог, ні люди. Сповна воздається за гріхи. Чи винуватий у чомусь твій Юхимко? Не винуватий, а кара його спостигла, невинного.

— Ти винен, ти винен,— синіють губи в Гаркуші.

— Я винен?

— Я в тебе хліба просив. Не для себе, а для дітей.

— Де ж я візьму хліба для твоїх дітей, коли ти мій хліб у мене забрав? Нема й для себе. Неси його до хати, не треба вже йому хліба. Він уже відмучився, а тобі ще мучитися. Славний такий хлопчик! Як живий. І на тебе схожий.

Павло Музика щиро жаліє, хреститься, а потім поволеньки йде з левад. Обертається — стоїть на колінах Гаркуша, не в змозі звестися з дитиною, й виє по-вовчому...

Галя відчиняє віко скрині — й заглядає всередину, й чого тільки нині цілий день скриня так вабить до себе, що тільки про скриню думається?

Дивиться в скриню — й душа її полум'яніє, вуста самі зацвітають усміхом, щось шепочуть: соловейко на калині.

Рука сама тягнеться в прискринок, дістає намисто коралове сліпучий разок, що звивається, переливається, в'ється живим барвистим

променем. І цей промінь наче в душу її переливається, вже в душі мерехтить-ряхтить мінливими жаринками. Галя приміряє разок намиста коралового до грудей, далі чіпляє на шию. І заглядає в дзеркало, що висить у простінку між вікнами.

З дзеркала на Галю дивляться тужливі карі очі, але що їй очі! Що їй запалі щоки з нездоровими рум'янцями! їй хочеться побачити на собі коралове намисто, а для цього треба відступити трохи вбік і сп'ястися навшпиньки.

Відступає вбік, спинається навшпиньки — і нарешті бачить на своїх грудях намисто.

Намисто — як веселка в небі.

А в тому намисті вже начебто й не Галя дивиться з дзеркала, а якась невідома вродлива дівчина — знайома й незнайома. Хто та дівчина? Може, таки вона, Галя? Хоч і не віриться, а вона ж бо, Галя.

Хапливо дістає зі скрині материну вишиту блузку, знаходить насподі материну зелену керсетку і, скинувши з себе старе лахміття, перевдягається в святковий одяг. Знає, що ні черевиків, ні туфлів на вихід у них нема, а все ж таки порпається в скрині, сподіваючись знайти. Але нема. Що ж, треба добре помити ноги.

Відро стоїть на ослоні, але відро без води, лише смужка на дні. Що ж, Галя принесе від криниці, у них своя криниця під вербою за ворітьми.

Взявши відро, кидається в сіни й на порозі ніс у ніс стикається з матір'ю Марією. Мати йде з городу, однією рукою несучи заступ, яким копала землю, а другою рукою тримаючись за поперек і стогнучи. Від несподіванки мати сахається — й шепче:

— О, злодій!

Галя щебече:

— Та не злодій, мамо, а я!

— О, справді! — пильніше придивляється мати до дочки й нарешті впізнаючи.— Куди це ти так вбралася?

— По воду йду. Води від криниці принесу.

— Вбралася! — не може повірити мати.— До криниці вбралася...

— На вулицю хочу!

— На вулицю?

— Погуляти хочу, до дівчат хочу! Ой, співати хочеться.

— Яка вулиця, які співи? Що з тобою, дитино?

— Причулося, наче дівчата співають. Хіба не свято сьогодні?

— Свят, свят, свят, що з тобою... Ходімо до хати. Не можна вбраною надвір, бо свята нема, що люди подумають...

— А хлопці... Хіба хлопці не співають?

— Не співають, де ж посеред білого дня співати, хлопці в нашому селі не співають.

І мати зачиняє сінешні двері, і віднімає в дочки відро, й веде її до хати, зітхаючи та мало не плачучи. Бо так на її серці тоскне", так журливо. Що з її Галею сталося? Чи не по-вередилася часом головою? Бо тепер багато отаких, що туманіють думками. Господи, зглянься та

змилуйся, не карай так тяжко, бо в чому ж винувата дівчина-дитина, яка й на світі ще не жила?

— Співають, кажеш, хлопці та дівчата? Ой, не співають у нашому селі давно. Отак давай сядемо з тобою отут на ліжку — й заспіваємо. Вдвох заспіваємо, бо з ким ти в селі заспіваєш? Славно ти вбралася — як до вінця. Ось тільки якби ще стрічки голубі та червоні в твої коси. Та ще якби на твої ноги чобітки на підківках. Та якби ще скупатися тобі в зіллі-цвіту.

— Я ж хотіла води принести...

— Надвір не можна, в хаті поспіваймо. Якої б це? Геть у голові темно, хоч би зірочка блиснула.

— "Не щебечи, соловейку..."

— А вони й не щебечуть. Уже мали б прилетіти, а баряться... Який у тебе лоб гарячий, уся трусишся, наче з переляку.

І затужила мати Марія жалібним голосом:

Ой у вишневому садочку

Там соловейко щебетав...

Галя підхоплює, тулячись на материне плече:

Тьох, тьох, тьох, тьох, тьох, тьох,

Там соловейко щебетав...

Мати й дочка співають так, наче журяться за покійником, бо ніякої радості в їхніх голосах не чується. Співаючи, тулячись одне до одного, заплющують очі, а коли розплющують — Павло Музика в хаті, зайшов нечутно. Стоїть коло печі, слухає, а з лиця чи то переляканий, чи то зачудований. Зрештою, вмовкли мати з дочкою, а хазяїн їхній:

— Я мало не здурів, як пісню почув у хаті... Що сталось? Галю, ти чого вирядилася? На вечорниці? Так до вечора ще далеко, день надворі.

— Дівує Галя.

— Дівує раз дівка,— роздумливо сказав.— А куди вбралася?

— Хай хоч у хаті походить вбрана. Хай хоч у хаті поспіває. Бо де ті вечорниці ввечері? А чи оденки?

— Та воно так...

І дивився переляканими очима на жінку та дочку, що попригорталися одна до одної.

Сутеніє, місяць-молодик у небі світиться сивим козацьким оселедцем.

Павло Музика опускає у криницю відро на мотузку, спускає поволеньки, а сам приглядається та прислухається... Сусідка тітка Юстина сидить на лавці, вкопаній у землю за воринами. Отак вона щовечора сідає — і сидить, дивлячись на село, й лице її вечоріє, аж поки й смеркне, як ніч, і стане чорніше за темряву.

Аж іде по дорозі якась жінка, не з їхнього села, а чужа, й в одній руці несе вузол, а за другу тримається дівчинка років семи, на голівці біліє хустка, схожа на велику пелюстку.

Йдуть — і бояться йти в чужому селі.

— Добрий вечір,— вітається подорожня з Юстиною і зупиняється.

— Дай боже здоров'я,— відказує сусідка.

— З залізниці ми, з поїзда,— каже подорожня.— Йдемо у Петрівку. А чи ще далеко до Петрівки?.. Ідемо з Кубані до своїх.

— Отак через поле,— рукою веде Юстина,— і вже Петрівка.

— А чого це у селі так тихо? Ні людей не чути, ні собак.

— Бо тихо, дочко, ой тихо... А ти не знаєш, чом тихо?.. Що в наших краях?

— Не знаю, бо з поїзда.

— й проти ночі — на Петрівку? Та ще з малою дитиною? Страшно тепер у полі та в лісі що вдень, що вночі. Не ходи, побійся.

— І справді, страшно, як подивлюся кругом.

— Ото що я скажу? Ось моя хата, живу я сама. Не йди з дитиною проти ночі у Петрівку, а переночуйте в мене, підете завтра зранку... Світ не без добрих людей, а лихих тепер більше.

І пізня подорожня звертає до Юстини.

Павло Музика витягує воду з криниці, поволеньки несе відро — і в хаті розказує все те, що бачив. Як зі станції, з поїзда йшла жінка з дитиною, з вузлом, а той же вузол не порожній, якісь харчі та якесь добро в ньому. Аж із Кубані добивається до своїх у Петрівку. Либонь, не

відає, що тут у них коїться, інакше не добивалася б. Може, тай у них на Кубані такого нема?

— Довірилася Юстині...

— Бо чужа, того й довірилася.

— Треба ждати лиха.

Й тепер як не одне, то друге, то третє з Музик вискакує надвір та прислухається до темряви, та через вишневий садок приглядається до вогника в сусідчиному вікні. Жевріє вогник-бликунець на кзинчику печі, немов крапля крові. И так тихо, що, здається, якби хтось озвався за полями в далекій Петрівці, то тут би почули — й злякалися.

Місяць — козацький оселедець — уже височенько підбився вгорі, коли Павло Музика, стоячи у вишневому садку, таки дочекався несподівано: вийшла та петровецька жінка з сіней надвір, помиї хлюпнула з дерев'яних ночов, либонь, дитину купала з дороги.

— Молодице! — кличе Павло Музика. Вона й завмирає з ночвами в руках.

— Підійдіть-но сюди, не бійтеся,— з садка голос, а чоловіка не видно.

Вона ж ані руш, закапцаніла.

— Добра вам хочу, підійдіть-но сюди, скажу вам за Юстину, в якої ви ото стали на нічліг.

А що жінка як остовпіла, то Павло Музика сам ступив поміж вишень.

— Бійтесь Юстини, тікайте від неї, бо то страшна!

Петровецька жінка сахнулась до сіней — і не стало, тільки брязнула клямка. Павло Музика жде, що вона зараз вискочить надвір з дитиною та з вузлом, і він забере їх до себе, дасть притулок.

Кліпає каганець-бликун у вікні, мерехтять зірки над селом розсипаною чумацькою сіллю, та нікого нема.

— Либонь, вона перелякалася мене,— здогадується.

І в хаті каже до жінки та дочки:

— Я до неї забалакав, а вона злякалася... Наче я для неї ще страшніший за Юстину... То як невинних порятувати?

Марія хреститься, дочка хреститься, і тіні від їхніх рук скачуть по стінах горбатими страховиськами.

— Ти добре зачинив двері? — питає жінка.

— Та зачинив.

Павло Музика бере в сінях сокиру, кладе під подушку на тапчані. Він тепер весь час спить з сокирою під подушкою. І вила в нього напохваті — чи в клуні, чи в сінях. Навіть залізний рак, яким витягує відро, коли втопиться в криниці,— йому весь час у пам'яті: рак висить в коморі на гаку за дверима.

Марія дмухає на гасничок — і комишевий ґнотик іще якийсь час жевріє цятою, що мешає та меншає, аж поки стухає.

— Маріє! Ти не спиш?

— Ой, не спиться.

— Може, ти зараз підеш до Юстини — і врятуєш ту жінку з дитиною? Скажеш їй усю правду, бо я не сказав.

— Боюся... Може, й пізно вже йти.

— Що Юстина — людоїдка... Всі знають, а ця петровецька не знає.

— Хто мене в хату пустить.

Марія стає навколішки на долівку, складає руки на грудях — і молиться на ікону божої матері. Самої божої матері не видно, бо в хаті глухий морок. Галя спить чи й не спить, тільки не чутно її дихання. Павло Музика засовує руку лід подушку, намацує лезо сокири. Хоч і під подушкою, а сокира холодна — й він тулить її до розпашілого лоба, щоб остудити.

— Ой! — скрикує Марія, перестаючи молитися.— Поклади... Поклади сокиру. Нащо ти взяв сокиру?

Павло Музика засовує сокиру під подушку, лежить горілиць, а вона знову шепоче молитву, благаючи в бога милосердя. Аж поки стихає. Стихнувши, вона стоїть на колінах, долоні благальне складено біля грудей. І дивиться й дивиться на матір божу, яка ледь-ледь угадується на іконі.

Чоловік уже забувся вві сні на сокирі, а Марія ніяк не зведеться з колін, наче вона в німій молитві спить навколішки.

А як удосвіта розплющив очі Павло Музика — стоїть жінка на колінах, як і вчора.

— Ти всю ніч простояла?

— Ой, що я бачила! — обертається до нього радісним обличчям.

— Де бачила? — питає Павло Музика. И дивиться на ікону божої матері, з якої, либонь, Марія всю ніч не зводила погляду.

— Вийшла надвір по росі, глянула на хату Юстини...

— Кажи, кажи...

— А Юстина оту петровецьку жінку з дитиною проводжає до воріт.

— Жінку з дитиною? — схопився на тапчані Павло Музика.— А вузол?

— Який вузол?

— Таж вузол був у тієї жінки!

— І вузол несла з собою.

— Ну, слава богу! — сапко видихнув.— І вузол, значить...

Може, злякалася Юстина — тому й пожаліла своїх гостей? І на вузол не посягнула? Або сита, га?

Марія зводиться з долівки.

— А може, набалакали марно всякої всячини на Юстину? И ми слідом повторюємо пусте.

— Е-е, марно хто б плескав.

— Плещуть... А ми бачили, що кажемо? Не бачили... Ти хоч не показуйся надвір, щоб не здибати з тією, з петровецькою. Бо ти ж її

добре налякав учора в садку. Бо що, як упізнає?.. Всі ми страшні, як подумати.

Мати посилає Галю до хрещеної.

— І яка ж ти, доню, похресниця в своєї хрещеної, коли в її хату давно й ногою не ступала? А хрещена в тебе славна, такої більше нема в селі. Може, занедужала, може, захляла, то провідай. Бо сама самотою капаріє. Ось я гостинець зготувала для неї, то гостинець сховай за пазуху, так не неси. Дивися мені, через цвинтар не йди, бо через цвинтар страшно.

Галя загорнутий у білу пілку для хрещеної маленький гостинець за пазуху — гайда надвір.

Весна. Розцвіли черешні та вишні — мовби дівчата позбиралися в шлюбних уборах під вінець. Груші порозцвітали — наче білі пахучі хмари поспускалися з небес на землю. Яблуні вже ось-ось зацвітуть, набубнявіли бруньки на гіллі.

Серце саме співає:

Ой, зелений барвіночку,

Стелися низенько,

а ти, милий, чорнобривий,

присунься близенько.

Барвінки сині теж цвітуть у садках, по обійстях, здається, ніколи ще так не палахкотіли пелюстками. Ось тільки хлопців ніде не видно. От би хтось зустрівся, от би побалакати. Нікогісінько ніде.

Через цвинтар Галя справді не піде, бо їй сама думка про цвинтар страшна. Хоч так до хрещеної ближче, а не піде. Краще вже вуличкою-узвозом, що снується в глиняниках, і так ця вуличка-узвоз глибоко запала в землю, що, здається, скоро провалиться в провалля.

йдеш тут — і лише небо над головою синіє, як льон, тече далекою річкою.

А тільки вибралася з вулички-узвозу на околицю, в поле, як зразу ж ця річка синього розквітлого льону обертається на море, що залило високості, й опадає на доли ген-ген, аж на млистих обріях.

Ой, зелений барвіночку,

стелися ще нижче,

а ти, милий, чорнобривий,

присунься ще ближче...

Ген і солом'яна хата хрещеної видніє в хмарі цвіту, й така ж хмара вишнево-сливого цвіту піняво-легенька, що якби подув зараз вітерець, то підхопив би хмару, поніс на сине море небесне й там залишив, щоб пливла за далекі обрії. І в Галі груди чомусь роздимаються від радості. Може, тому, що таке видиво спадає па думку? И вона йде прудкіш, щоб хутчій вспіти на обійстя.

А поле кругом — де падалицею зеленіє, де бур'яном, а де чорніє незораною і незасіяною чорною землею, й хоч би одненька людська душечка в полі, то не видно. Мабуть, деінде орють і сіють.

Галя стає біля воріт, усміхається на вікна й жде: може, хрещена побачить її в шибку — й вийде. Двері відчинено, ось-ось ступить через поріг.

— Хрещена! — кличе.

Нема нікого з хати — й усміх гасне.

— Хрещена!..

Галя поволі ступає по зеленому споришу, заглядає в сіни. Діжку в кутку перевернуто, врозкидь на долівці лежать граблі, вила, сапа, сокира. Хто ж це поваляв-поперевертав?

— Хрещена,— стиха озивається, наче кличе на поміч.

А в хаті — рейвах, не доведи господь... З печі попіл вигорнуто на припік, біля печі побиті на череп'я горщик і макітра. Віко скрині відчинено, а скриня порожнісінька. Потрощено-скособочено ткацький верстат, на якому хрещена вже й не тче, це — спадок від її батька-матері. І — стіни чимось поколупано чи сокирою порубано. Хто ж це стіни порубав?

А ще — сволок порушено: видно, теж рубали сокирою.

Що тут скоїлося, де хрещена?

Хотіла Галя покликати — й голос віднявся, сів у грудях. Хотіла ноги відірвати від долівки, а ноги як повростали в долівку... Не інакше, як злодії вдерлися в хату, що відбігла в поле від села. Оце злодії так пограбували хрещену. А де ж вона сама, де, чому ніде не видно, чому не озивається?

Й невідома сила виносить Галю з поруйнованої німої хати. Здається, що зараз хтось гнатиметься. Що причаївся хтось поміж розквітлого вишневого саду, поміж сливок. Що прямо з неба кинеться.

Німує поле—страшно так німує.

Біжить не вуличкою-узвозом, а околицею—й скоро опиняється на цвинтарі, забувши про материну засторогу. Могилки й хрести — в цвіту, гудуть бджоли, щебечуть пташки. Мир поміж покійників, благодать. Оглядається назад, чи ніхто не женеться, й так якийсь час іде стежкою, йде задки — й голова через плече.

Наче нікого.

И раптом душа її замерзає — і поволі опускається в п'яти від несподіваного переляку.

Щось гарчить люто, погрозливо. Де гарчить, де? Звідки небезпека — й куди тікати? Галя веде очима довкола по цвинтарю — й зовсім неподалік, поміж могил, бачить собак. Чорний кудлатий собака, рудий собака, рябий собака. Вищирені пащі, гострі ікла, висолоплені язики. Якісь чужі собаки, звідкись набігли в їхнє село, ось зараз кинуться на неї.

Але собаки не кидаються на Галю, наче не бачать. Може, зчепилися між собою і гризуть одне одного? Та ні, щось валяють поміж могил, щось шматують — і не можуть поділити. Якісь онучі — не онучі, дрантя — не дрантя, вчепилися рвуть, несамовитіють.

Бож-ж-женьку ж мій, та це голова людська!

Та це ж приблудні собаки деруть на цвинтарі людську голову...

Чи не хрещена?

Галя як прикипає божевільним поглядом до пошматованої людської голови, яку з гарчанням гризуть собаки. Посмугований лоб, кривавий, з обдертою шкірою. Об'їдені щоки, без носа, без губів, а замість очей — якесь страхітливе клоччя.

Галя задкує навшпиньки, не відриваючи стуманілого зору від собак, які, здається, ось-ось уже кинуться на неї. І нарешті зривається на біг. Біжить поміж могил, поміж хрестів, поміж гранітних плит, наражаючись на кущі, на бузину, якою поріс цвинтар, і її губи дзигонять риданням:

— Хрещена...

Прибігла на обійстя своє, кидається в клуню, забивається в куток, поміж сніпків перепрілих, і нажаханими очима дивиться на двері, чи не вдеруться собаки, чи не вбіжать злодії, і її лихоманить, і в зорі її тьмяніє, аж поки тьма розливається в свідомості чорним сном.

За вікнами тихо шумить нічний дощ. Дощ без вітру, без стогону дерев та без того завивання, коли в єдиному пориві все гуде — і на землі, й на небі. Зрідка спалахне блискавка, освітивши хату, а з хати видно тоді омитий водою садок. І ще зрідка озветься грім — чи над селом, чи за селом, а буває, що над самою хатою, задзвенівши шибкою в рамі, чи полумисок здригнеться на миснику.

Марія не спить, лежить з розплющеними очима. Сон відлетів далеко, не склеплює повік, і Марія чується на душі так, наче спокійна нічна гроза погримує та поблимує у її думках, у її серці.

— Ти чуєш?

Може, це дощ так шепоче по стрісі...

— Маріє, ти спиш?

Таки не дощ, а Павло з лежанки шепоче.

— Чую... Спи, гроза надворі... Грім гримить,— позіхає жінка.

— Та яка гроза, який грім,— сичить чоловік.— Ти прислухайся. Хіба то грім? О...

Справді, і не дощ, і не грім, а на хатньому причілку біля комори щось гупає. Так глухо, що ледве чути.

— Що це? — спросоння озивається Галя — й зразу ж засипає під неспинний шелест дощових крапель. Гупне — й стихне, гупне — й стихне.

— Боже, як страшно. Хто це? — Марія зводиться в ліжку, закутується рядном, наче в рядні прагне сховатися.— О, знову...

— Добирається хтось.

— До нас? А як же ми...

— У комору. А може, по наші душі.— Павло Музика встає з лежанки, дістає з-під подушки сокиру.— Ось я піду...

— Не смій! — схоплюється в білій сорочці Марія і кидається до чоловіка, обвиває руками шию.— Не ходи.

— Як то не ходи? — сахається від жінки.

— Бо ти не знаєш, скільки їх. Не ходи. Вони теж не голіруч.

— Отак і чекати на смерть?

— Може, пронесе... Вони в комору добираються.

— Ось я й почекаю на них у коморі.

— Порожня ж комора, що там візьмуть? Не ходи з сокирою в комору, не йди.

Спалахує блискавка, б'є грім — і обоє Музик мало не присідають, наче їм на голови стеля обвалюється з тріском. Далі грім починає гуркотіти й гукотіти, за його вилясками й шуму дощу не чути... Чи то небо обвалюється на землю, чи то село западає в пекло. Здається, що злодії не тільки підкопалися під комору, а й у сіни добралися, ось-ось відчиняться двері...

Вже перед досвітком стихає гроза, настає запаморочлива тиша, а страху не меншає.

— Ти щось чуєш?

— Не чути.

— І я не чую.

Сонце, встаючи над селом, наче колесом розпеченим вкочується в їхню хату. Павло Музика з жінкою ходять від вікна до вікна, виглядають надвір, на садок, на дорогу. Блищить прибита дощем земля, опалий цвіт сніговою піною біліє на зеленій траві, з гілля скрапують краплі. Ніде нікогісінько. Чоловік дивиться на жінку, жінка дивиться на чоловіка, далі він бере сокиру обіруч — і до сіней. Втягуючи голову в плечі, Марія ступає слідом: коли порішать — нехай удвох.

Не встигли відчинити двері, а тут — Юстина перед порогом, де тільки й взялася, наче всю ніч простояла. Від несподіванки Павло Музика замахується сокирою, а сусідка як закричить:

— Не вбивай!

Блідий, весь у дрижаках, господар опускає сокиру.

— Ти що тут забула?

— Прийшла подивитися, чи ви живі,— бубонить Юстина.

— Живі, то хочеш нас поїсти?

— Хай господь сохранить... Питаю, бо до вас уночі хтось підкопувався. Я з двору оце побачила — яму вирито під комору.

І рукою показує на причілок хати, а там, як поглянули, то й не одну яму вибуртовано.

— Може, ти й копала? — визвірився Павло Музика.

— Не плещи казна-що, бо де я силу візьму для такого... То влізли злодії в комору чи не влізли?

Острашливо подалися в комору, тримаючи сокиру напоготові. Поглядалися по голих кутках. У коморі навіть мишами непахло.

— Дурні злодії,— мовить Павло Музика.— Не знали, що тут підлога з дощок, от і не влізли. .Якби хтось з близьких сусідів, то знав би, авжеж. А так, либонь, не з нашого кутка.

— Ти там знаєш, з якого кутка. Давай позасипаємо ями, поки Галя ще спить, а то дитина й так перелякана до смерті. Хай не бачить, хай не знає, що нас чекало цієї ночі.

Галя бачить, як по узбіччю дороги, по зеленому споришу котиться людська голова.

У цієї людської голови є — й немає губів, повибивано зуби, замість носа зяє провалля, очі видавлено, щоки обгризено, вуха обкусано, лоб у

басаманах і рубцях, а волосся позлипалося в мички. Дорогою йдуть люди, але хоч би хто-небудь подивився на відірвану голову, ніхто не дивиться, бо, либонь, не бачить. А голова то навпроти одного дворища спиниться, то навпроти другого, наче хоче звернути, але не звертає, котиться далі, залишаючи на спориші кривавий слід.

Чия ж це голова, чия?

Зрештою, людська голова спиняється навпроти їхнього обійстя. Покотиться далі чи не покотиться? Ні, звертає до них і вже по трапі сунеться, приминаючи й залишаючи вогнисті цяти.

Та це ж хрещена, здогадується Галя.

Ото хрещена чекала-чекала на свою хрещеницю, не дочекалася — та й сама подалася провідати. Як же вона вкотиться сюди, бідкається Галя, це ж треба хутчій звестися й двері повідчиняти. Встигає чи й не встигає Галя так подумати, як людська толова вже вкочується до хати просто через зачинені двері. Галя не годна повірити, що людська голова вкотилася через зачинені двері, але двері ж і не рипнули, а голова вже в хаті!

Галі страшно й хочеться тікати, але як тікатимеш, коли це хрещена мати навідалася в гості! Славна ж вона буде похресниця у своєї хрещеної матері, коли зараз утече від неї.

— Здрастуйте, мамо,— вітається Галя. Й сама не чує свого голосу. Є в неї голос чи нема? — Як добре, що ви прийшли.

Рвані губи в людської голови ледь ворушаться, поміж вибитих зубів сіпається клапоть язика, а метка Галя здогадується, що каже хрещена. Авжеж, хрещена каже:

— Здрастуй, дочко... А чого ж ти не приходиш до мене?

— Я приходила до вас.

— А де ж я була? Чом тебе не бачила?

— Не застала вас у хаті.

— Я ж із хати ні ногою... Де ж я була?

Галі бачаться собаки на цвинтарі, клубок розлючених собак...

— Не знаю,— шепоче.

— То хоч поцілуй свою хрещену. Чи я вже така страшна стала, що гидуєш?

— Та ви славні,— шепоче,

— Славна? То поцілуй.

— Нездужається мені,—марудиться Галя в ліжку.— Ніяк не зведуся.

— А чи не брешеш, дочко?

— Не брешу,— бреше Галя.

— То я сама поцілую тебе.

— Ой, нема часу в мене... Часу нема, бо мені ще на небо треба вспіти... Вогню нема в хаті, щоб у печі розпалити... Я з неба дістану.

Галя зводиться в ліжку, мацає пальцями стіну, дістає до стелі. До стелі, яка здається їй небом, а де ж тут вогонь-зірки? Пучками водить,

хоче намацати, а нема, аж ген-ген трохи далі. Тягнеться — й дістає зірку з неба, й зовсім та зірка не пекуча, а холодна.

— Дивіться, хрещена! — радіє з-під неба. Обертається, а хрещеної нема. Нема відрізаної людської голови в хаті. А стоїть мати Марія, прийшла знадвору, дивиться на дочку з темним жахом у зболених очах.

— Де хрещена? Була хрещена.

— Та нема хрещеної.

— Ось зірка з неба, маємо чим розпалювати вогонь у печі.

— Авжеж, зірка... Сядь, Галю, сядь, не спинайся по стіні, заспокойся. Господи, за що так тяжко покарав нас усіх і Галю нашу безталанну, чим дитина завинила перед тобою.

Галя спускається з неба, з руки в руку матері передає зірку — й відчуває па чолі доторк материнської долоні, схожої на листя подорожника. І від цілющого того подорожника заспокійливі сутінки сповивають голову, очі гаснуть — і гасне зірвана зірка в очах, і наче сама вилітає з хати.

— За чиї гріхи кара така...

"Скільки ж це в Гаркуші ще дітей залишилося? Хоч і снують по обійсті, а не тримає пам'ять... Ото Юхимка знайшли в левадах, третє переставилося. Значить, залишилося двоє, бо ж було п'ятеро. А оцей лобуряка, що сидить у бузині й думає, що сховався від білого світу. Ховайся, ховайся, тільки не сховаєшся від мене. Хто це? Грицько чи Петро? Грицько — старший, а Петро — молодший, вісім років. Еге, таки Петро, бо схожий на батька, а Грицько схожий на матір... Чого ж це він заховався в бузині? О, за пазуху лізе, а з-за пазухи вузлик дістає. Де це він той вузлик дістав, що ж у тому вузлику? Либонь, вкрав. Якби не вкрав,

то не ховався б. О, лупає злодійськими очима, оглядається. Поглядалося, а тепер вузлик розв'язує, заглядає, принюхується, а тепер от шусть рукою всередину, взяв щось і до рота, жує. Що ж він украв, що він жує? І кривиться. А недобрий який хлопець! Чи ти не знаєш, що в твоїй хаті й крихти немає, щоб з'їсти, що твої батько-мати, що твій брат Грицько попухли з голоду? Е-е, нема того, щоб поділитися, хай краще твої рідні виздихають, ніж ти відірвеш від своєї голодної пельки... Хто може, той краде, аби тільки було що красти. А щоб красти, треба мати здоров'я, де вже те здоров'я?.. О, горне й горне жменею з вузлика, наминає та наминає. І кривиться. І чого ти кривишся з краденого?.. От пуцьвірінок, у батька вдався. Той забирав у людей, що можна забрати, а цей уже після батька подався підмітати. Якщо крастиме — виживе. Якщо крастиме й сам їстиме — виживе, а коли поділиться зі своїми — може й здохнути. Е-е, ні, цей не поділиться. Цей виживе. А не хочеться, щоб вижив, щоб насіння Гаркушине залишилося, хай би й сліду не зосталося... Бач, наїлося — й сопе, й кліпає очима сонними, тепер поспить, звісно, щоб ти заснуло вічним сном... Але ж не засинає, а руками за живіт хапається, а корчиться! Що, об'ївся, не туди пішло? Ну, покорчся трохи, будеш знати, як красти, господь бог усе бачить. А може, й господь бог на небі так зголоднів та знемігся, що не годен покарати за несправедливість?.. Помучся, помучся".

Павло Музика сидить під грушею на горбочку — й чадить торішнім листям. Ой як закортіло тютюну, а де візьмеш? Ось і додумався скрутити цигарку з листя, давиться їдучим димом.

А Гаркушин малий вилупок уже не корчиться, а впав у бузині долілиць — і лежить. Заснув таки, наївшись... Та не заснув, бо знову смикнувся... І вже не ворушиться, горбиться купою лахміття.

Скручене дудочкою листя дотліває в пучках пальців — і Павло Музика викидає недопалок. Так нахапався диму, що в голові стоїть чад, макітриться, наморочиться. Отак би сидів під грушею — хай макітриться, хай наморочиться, наче ти є — й нема тебе, наче світ є — й нема світу.

А що отам, у бузині, з малим злодійчуком?

Павло Музика важко зводиться — й межею, по щітці трави, чвалає до бузини.

Малий злодійчук, обхопивши живіт руками, лежить на боці, а з вищиреного рота щось ллється по щоці та по підборіддю на землю. Ллється не кров, а якась жовто-біла рідота. Павло Музика навіть навпочіпки присідає: що ж це таке цебенить поміж зубів? Хтозна. Повіки стулилися, з-під них виглядає по голубій смужці, ще живій, не перешерхлій... Дихає чи не дихає? Либонь, дихає.

Що ж це з хлопцем сталося, чого наївся? Обіч, біля зігнутого ліктя, лежить заяложена торбинка, що ж у торбинці?

— Про-о-осо-о...

Золоте зерно сіється поміж пазюристих, корінцюватих пальців.

— У кого ж це він просо вкрав? — міркує вголос. А потім торкає малого за плече: — Агов, проснися! В кого ти вкрав просо?

З ошкіреного рота цідиться біло-жовта рідота. Хлопець навіть не стогне.

— Та в якоїсь баби, в кого ж іще. Приберегла якась баба на посів, та не посіяла, віддала богові душу, а тут і злодійчук навідався в хату. Ну, баба спить на лежанці чи на лавці, а злодійчук давай нишпорити. І знайшов бабине насіння... собі на погибель. Чи ти ще не вмер, хлопче?

Павло Музика жде на відповідь. Повіка на правому оці розтягується — й голубе ясне око витріщається на дядька.

— Дивиться.

Так само сповзає вгору повіка на лівому оці — й тепер сусідський хлопчик дивиться на нього двома очима.

— Конає...

Чвиркає чадною слиною, від якої гірко в роті, й бере той вузлик з просом. Зав'язує — і ховає за пазуху. Далі зводиться й поволеньки чапає на сусідове подвір'я. Заглядає через шибку, чи є там хто в хаті, але знадвору не видно. Тоді Павло Музика стукає в раму й жде.

Нема нікого. Може, вони вже там усі повмирали? Або на роботу подалися в колгосп? І знову стукає в раму.

Гаркуша, тримаючись рукою за одвірок, висувається з сіней надвір. Підсліпувато мружиться проти сонця так, наче нічого не бачить.

— Хто тут? — озивається посеред білого дня.

— Та я тут.

Нарешті Гаркуша втуплюється в Павла Музику, впізнавши сусіда з голосу. Хочеться спалахнути люттю, але на ненависть немає сили, тільки щелепи відвисають, тільки переривчасте дихання виривається з грудей:

— Отам, у бузині,— Павло Музика показує на кущі бузини на краю обійстя,— твій хлопець. Сконав, либонь, піди забери.

І вісник смерті Павло Музика важко й спокійно йде геть...

— Спи, доню, спи...

— Місяць світить у вікні, хай батько погасить, бо не дає спати.

— Погасить батько, тільки ти засни. Ось як тільки ти заснеш, тільки засни.

— Ти погасиш, батьку?

— Погашу,— скрипить батько зубами в нічній темряві на лежанці.

Мати Марія, сидячи біля дочки, чує, як у Галі пашать щоки, горить лоб, як усю її пойняв жар, так і факає від неї живим полум'ям.

— Місяць так світить, що я бачу далеко-далеко,— жебонить струмком доччин переривчастий голос.— Поля за селом... жовта стерня в павутинні бабиного літа, а по шляхах — вози та вози!.. На возах — снопи пшениці та жита... Ось і батько мій їде на возі, поганяє коней... Батьку, ви бачите себе на возі?

— А чом не бачу,— скрипить зубами Павло Музика.

— Снопи везете в село. Жито в снопах.

— Жито везу в снопах.

— Так славно, так славно!

Галя затихає, поринаючи в забуття, й мати хрестить дочку: хай спить, благословенна господом богом. Але наче від чарів того хресного знамення Галя вмить виринає з хвиль забуття.

— А як славно в нашому селі на Червоному току! Скільки хліба понавозили з колгоспного поля! Я ще ніколи не бачила такого току, стільки хліба на току, стільки людей. Геть-чисто всеньке село зібралося,

молотить і віє, молотить і віє. А червоні знамена горять, а транспаранти палають, і все так гарно понаписувано на транспарантах... Ось і мати стоїть біля віялки, пшеницю віє. Батьку, ви бачите її біля віялки?

— Бачу... Я снопи на возі привіз, мати пшеницю віє.

— Славно як!

Галя знову поринає в забуття, мати хилиться тужливо над дочкою, вглядаючись у риси рідного обличчя—такого дорогого й такого стражденного, подумки молиться над нею,— і наче від тієї німої молитви дочка отямлюється.

— А яка славна червона валка! Коні в червоних стрічках та в квітках, червоний кумач над валкою, мішки на возах, я ще ніколи не бачила такої червоної валки, стільки хліба... Мамо!

Стільки щирої давньої радості в доччиному голосі, що Марія здригається.

— Чую, чую...

— Подивися, а хто то на третьому возі з кінця? Бачиш?

— Бачу... А хто?

— Наш батько на возі!

— Справді, наш батько в червоній валці.

— У вишитій сорочці!

— Ми з тобою вдвох вишивали йому сорочку.

— Червона валка — яке свято... ще ніколи не було такого свята в нашому селі... І діти співають пісні, і я співаю. Ой, якої ж це я співаю... Це ж ми стільки хліба здали державі, здали весь хліб...

Із-за гір та з-за високих

сизокрил орел летить...

І вже дрімає Галя, а руки її на грудях здригаються, наче то сизокрил орел крильми ворушить — летить із-за гір та з-за високих... Стихає, і руки стихають... І раптом чітко, вимогливим голосом, а в голосі — причаєний страх:

— Батьку! Ви спите?

— Не сплю.

— Не спіть, батьку... Ви знаєте, що завтра нас чекає?

— А що нас чекає завтра? — питаються батько й мати.

— Ви клумачок зерна в погрібнику сховали?

— Та сховав.

— То переховайте. Переховайте, бо завтра прийде отой Василь Гнойовий — і знайде отой клумачок у погрібнику. Ще не пізно перенести в потайніше місце. Бо що ми їстимемо, як заберуть?

— Уже ж забрали, Галю,— тужить мати над дочкою.

— Забрали? Коли забрали? — сахається в ліжку.

— Вже приходили й забрали... Отой Василь Гнойовий.

— Коли ж вони вспіли?

— Та ще торік... після червоної валки. Усе в людей вигрібали — і в нас знайшли клумачок... Це ж ти згадуєш за торік. Торік усе було.

— Ой-й-й! — шелестить розпач.

"Господи єдиний і всемилостивий! Хіба ти так далеко на небі, що не можеш змилостивитися над нашою дочкою? Зглянься й помилуй, верни їй тяму, верни їй здоров'я, вона ж така молоденька, а покарай винних. Може, й ти винних не бачиш, бо так високо сидиш на небі?"

З могильних сутінків глухої хати — знову живий голос:

— Батьку, ви спите?

— У сирій землі висплюся...

— Батьку й мамо, либонь, я провидиця і пророчиця, бо таке мені все наперед відкривається, що говорити боюся...

— Що ж тобі відкривається?

— Отам на лавці коло вікна лежить наш дідуньо, кожухом накрився. Бачите чи не бачите, як скульчився від холоду? То хутенько зніміть з нього кожух і сховайте, бо пропаде.

— Кожух пропаде?

— Завтра прийде Василь Гнойовий, здере з дідуня кожух — і віддасть Гаркуші. Аби Гаркуша в дідуньовому кожусі возив буряки з поля на цукроварню. А наш дідуньо загибіє без кожуха на морозі.

— Ой, доню!.. Вже приходив до нас Василь Гнойовий. І кожуха зняв з дідуня, і Гаркуші віддав. Немає вже нашого дідуня, задубів на морозі, царство йому небесне. Ще торік переставився.

— Дз-з-з! — тіпає Галею сліпий розпач.

А Павло Музика сповзає з подушки на сокиру, торкається губами леза — й припадає губами, наче цілує — і націлуватися не може...

Мене тоді ще на світі не було, та бачу, бачу Василя Гнойового.

Ходить, присідаючи, підламуючись у колінах, раз у раз наче провалюється вниз. Провалюється живіт, провалюється голова в плечі. Очі провалюються на кінському його лиці. І — з завжди розтуленого рота, з-за нерівного частоколу зубів язик вискакує. Кінчик язика вискакує — й ховається, вискакує — й ховається. Тоненький кінчик язика, схожий на жало змії.

Скаче й скаче жало змії, наче прагне вкусити, прагне поживи.

На нього й собаки не гавкають. І раніше не гавкали, хоч водилося багато, й тепер не гавкають, хоч перевелися... та не перевелися, а вивели їх.

Ось він ходить від хати до хати, загадує в колгосп на роботу. Загадує тим, хто вже колодою лежить на тапчані чи на печі. Хто опух, що й ворухнутись не годен. Хто ще дихає. Хто ще має силу чути й дивитися зболеними очима.

— На посівну! — загадує Василь Гнойовий.— І ложку-миску з собою в поле! Ось чого ти голодний, ось чого у тебе нема їсти? Бо не робиш, бо не заробив. Хто не робить — той не їсть! Чи ти хочеш їсти — й не робити? Е-е, ні, так у нас не заведено. То капіталісти й поміщики їли — і не робили, бо на них робили пролетарі. А наша країна — це країна трудящих. У нашій країні все належить трудящим. У нас тільки трудящі їдять, а всяким нетрудовим елементам — зась. Хто як дбає, так і має: від кожного за здібностями, кожному за працею. Де це бачено, щоб ми годували класових ворогів? Усіх панів до д'ної ями! Чули? Збір — коло сільради. Сьогодні свято ударної праці. Хто ударно попрацює, тої і поїсть з колгоспного казана.

Не лише Василь Гнойовий загадує на роботу, а й Микола Хащуватий.

Микола Хащуватий росту дрібного, як то кажуть, наче собака навприсядки. Але лютішого за нього ніде не знайдеш. Якась на ньому рвана, в рубцях і струпаках шкіра, та ще всі ці струпаки й рубці чорні, мовби чоловіка в кузні пекли па розпеченому вугіллі, він повинен був спектися, але чомусь не спікся.

— Як поживаєте, саботажники? — заходячи в хату, питає Микола Хащуватий.— Саботуєте? Лежите на печі — в саботуєте колгосп?

— Нема сили звестися,— відповідь.

— Саботаж!

— Ріски в роті не було...

— Чую голос саботажника!

— Миколо, дитино, поопухали руки-ноги...

— Авжеж, поопухають від безділля та ледарства. Думаєте, колгоспи вмруть? Думаєте, закопаєте колгоспи в могили? Не вдасться ні куркулям, ні куркульським підголоскам, ні саботажникам.

— Миколо, та ми злидарі...

— Підголоски!.. Слухайте, підголоски. Якщо хочете їсти — гайда па свято ударної праці. А за працю — харч у полі, отож беріть ложки та миски...

Не вдосвіта і не вранці, а вже перед полуднем кого приганяють, хто приповзає до сільради, а перед сільрадою, на двох закопаних у землю стовпах, червоний транспарант: "Хто не працює, той не їсть". На підвіконні відчиненого вікна, стоячи в кабінеті, голова сільради Яремний Кіндрат грає у шахи з головою колгоспу Матвієм Шпитальником. Вони вже грають не першу партію, а сьому чи восьму, причім голова сільради ніяк не може виграти у голови колгоспу, хоч Матвій Шпитальник весь час дає Кіндрату Яремному туру фори. Інакше б той і не взявся грати в шахи. Ця гра — давня слабкість голови колгоспу. Хоч би й де був, а завжди прокручує в голові всякі комбінації, жертви фігур. Ось і зараз він з насолодою міркує над тим, якою фігурою тому походити, щоб через хід виграти слона в свого суперника. Зрештою, не втримується і починає втішатися вголос:

— Ти хоч бачиш, як я можу виграти твого слона?

— Ти можеш виграти мого слона? — дивується Яремний.

— Ось ходжу осюди пішаком,— і показує, як походить пішаком.

Яремний важко думає, сопе—й раптом його голос засвічується радістю:

— Що правда то правда, таки можеш!

— Але ж можу через хід виграти отак, походивши осюди турою,— і Шпитальник з благодушним виразом показує, як він може походити турою.

— Та ти що?— щиро дивується Яремний і сопе, міркуючи й над таким варіантом.— Що правда то правда, можеш!

— Але це ще також не все,— ще благодушніше каже Шпитальник і піднімає над шахівницею свого коня.— Можу й конем отак походити!

— Не може бути! — щиро вражений Ярема. Кущить брови, брнжить зморшки на лобі. Думає трудно, сопе зосереджено. И вигукує захоплено: — Твоя правда, Матвію, і я вже бачу, що можеш і конем.

— Усе в наших руках,— поблажливо каже Шпитальник.

— От признайся,— замріяно мружиться Яремний. — Чи я зможу колись так, як ти?

— Ніколи!

— Ніколи? — вражено розмружується Яремний.— Чому?

— Хоч я тобі й поясню — чому, та ти не зрозумієш.

Яремний насуплюється, як сльота, мовчить, а потім бубонить:

— Правда твоя.

Голова колгоспу Шпитальник дивиться на годинник, морщить носа, питає:

— Хочеш дам дві тури фори?

— Дві тури фори? — від усмішки в Яремного кирпате обличчя ще більше стає кирпатим.—І виграєш?

— У тебе — виграю.

— Якщо виграєш, то не хочу,— скисає на виду голова сільради. И нарешті відриває очі від шахівниці, дивиться у вікно.—Пора на сівбу, вже зібралися.

— Пора на свято праці,— згоджується Шпитальник Матвій.— Хоч і не всіх саботажників зібрали, та більше вже не зберемо.

Вони виходять на ґанок сільради, стають плече в плече, дивляться на зелений моріг, на якому з'юрмився народ з мисками та з ложками в руках. Матвій Шпитальпик лівою в рудих веснянках рукою пощипує кучеряву борідку клинцем, завченим рухом поправляє окуляри на переніссі, а тоді закладає за борт зеленого френча. Завченим рухом викидає праву руку вперед.

— На свято праці! Ми створили умови, коли талант душі кожної особистості розкривається в праці не на себе, не на визискувачів, а на колектив, на державу робітників і селян. Ми створили умови, коли масштаби нової особистості нового суспільства вимірюються безкорисливістю і самопожертвою в ім'я всенародних ідеалів і в ім'я ідеалів світлого майбутнього. Світова революція — ось чим вимірюється наша нова людина, ось чим вона живе, ось що складає її мету. Бо ми добиваємося щастя не лише для себе, а й для робітників і селян усього світу. Хто з нас може почуватися спокійно, коли на п'яти континентах стогнуть народи під п'ятою капіталу? Якій нашій матері не стане гірко, коли вона подумає про долю матері де-небудь в Ефіопії чи в Абіссінії? В якої нашої дитини від болю не стиснеться серце, коли вона довідається про злиденне дитинство свого ровесника десь за океаном?.. Слухайте мене! Своєю працею ви наближаєте не тільки соціалістичну

індустріалізацію у своїй державі, а й неминучу загибель міжнародного капіталізму в усьому світі. Па сівбу!

Говорячи, Матвій Шпитальпик раз у раз викидає різко праву руку вперед, особливо ж тоді, коли каже про п'яту капіталу, про міжнародний капіталізм. Наче рухом правиці хоче довести: хоч п'ята капіталу і міжнародний капіталізм далеко, але ми їх дістанемо й звідси, нехай начуваються.

Задоволений собою голова колгоспу Матвій Шпитальник обертається до голови сільради Кіндрата Яремного, вдоволено підморгує:

— Ось так!.. Хід слоном по центральній горизонталі!.. Це не хід пішаком тільки на одну клітинку вперед.

— Еге ж,— зачаровано дивиться на нього Кіндрат Яремний.— Це не хід пішаком...

Чуються голоси Василя Гнойового та Миколи Хащуватого, шваркотять якісь скрики інших активістів, що позбиралися перед сільрадою,— і юрма наче пробуджується, починає ворушитися. Починає ворушитися, мов черва на шматку гнилого м'яса, але завзяті голоси не згасають, і ось уже юрма тече від сільради шляхом.

— Ходімо? — чи то питає, чи то стверджує Матвій Шпитальник.

— Ходімо,— каже Кіндрат Яремний, опускаючи ногу з ґанку сільради.

— Куди ти?

— Як то куди?

— Ха-ха,— сміється голова колгоспу.— Та не туди... Зіграємо партію-другу в шахи! І я тобі дам дві тури фори.

— Дві тури фори?! Ходімо! І вони зникають у сільраді.

Що це гримить, що це грає? Де це? І той гуркіт, і та гра не гаснуть, не дальшають, а ближчають.

Хіба всидиш у хаті? І Галя виходить з хати, стає за ворітьми.

Гуркіт ближче, ближче — і ось з-за повороту з'являються якісь люди. Не так ідуть, як сунуть юрмою, ледь переставляючи ноги. Хто ж то попереду юрми ступає задки, весь час розмахуючи руками? А за помахами його рук і гримить-грає. Гуркіт, дзвін, виляски, бамкання. Що це, цо ще?

Попереду ступає задки Василь Гнойовий!

Раз у раз підламується в колінах, наче сам провалюється в землю, а голова на його в'язах провалюється в плечі, а груди провалюються в живіт, а живіт провалюється десь нижче пояса. Йде так, наче манить за собою. О, хтось у юрмі впав, його оминають, а коли оминули,— зостався лежати на шляху, дивлячись услід.

Обіч юрми — активісти їхні сільські, Галя нарешті роздивилася їх. То вони гримлять-грають, б'ючи в сковороди, в бляху, в дека, в якісь залізяки. Залізом по залізу, а тим оркестром править Василь Гнойовий. Дехто в юрмі також б'є ложками в миски, але таких мало.

— Саботажники! — хтось кричить.

Ось юрма поволеньки наповзає, наповзає, вже й біля Галі.

— Перекуємо саботажників колгоспного руху! — аж піниться Микола Хащуватий.

А Василь Гнойовий, задкуючи, водить руками — й за його наказом гримить залізо об залізо, аж вуха глухнуть.

— Не дамо саботувати соціалізм на селії.

А Галі саме заспівалося:

По дорозі жук, жук, по дорозі чорний.

Подивися, дівчинонько, який я моторний.

Куди всі йдуть, навіщо несуть ложки й миски? Ледве переступають ногами-колодами, та такими товстенними, що водою з них бризкає. І так само понапухали обличчя, а на набряклих обличчях — очі як позамерзали. Очі як позамерзали, ледь-ледь світяться туманом.

— Саботажники!.. Хто не працює — той не їсть!

Галі співається:

Видно шляхи полтавськії

Ще й саму Полтаву...

Та Галю ніхто не чує, бо гримить залізо та бляха, бо кричать активісти-незаможники. В юрмі в якоїсь жінки підкошуються ноги, вона хоче вчепитися за чужі плечі та лікті, але її відштовхують, і жінка осідає навколішки в сіру куряву. її обминають, а вона дивиться вслід і просить:

— Візьміть мене!.. Візьміть мене з собою в поле. Я хочу їсти... їсти хочу...

І простягає перед собою порожню миску, мовби сподівається, що її чи візьмуть-таки з собою, чи щось покладуть у миску.

А Галі співається:

Вставайте, гнані і голодні

Робітники усіх країн...

Жінка на шляху, почувши бадьорий дівочий спів, обертається й дивиться на Галю замерзлими очима, в яких ледь світиться туман.

Раптом Галі стає так смішно, що вона заходиться реготом.

Регіт колотить нею, аж поки гасне.

— Ой... ой... ой... — від якогось важкого болю стогне вона.

Жінка підводиться з колін, злякано оглядається на Галю — й поволеньки тюпає по шляху за юрмою, що повзе з села під гракання заліза, крики і свист.

— Голова їде... Обоє... Шпитальник і Яремний...

Ген у полі, у вибалку, біжить гнідий кінь, запряжений у дрожки, а на дрожках попримощувалися голова сільради та голова колгоспу. Обоє у військових картузах, а тому зоддалеки схожі на міліціонерів з району.

— Куди вони їдуть?

— До нас.

Надвечір'я. Тут, на польовому стані, чи то мають обідати, чи то вечеряти. Сівачі зібралися під розквітлими дикими грушами, що облітають зів'ялим цвітом, а довкола цього стану — зорана і вже засіяна земля, що чорніє розлитим дьогтем.

Сівачі дивляться на дрожки, що котяться до їхнього стану, вже й прикотилися. Гнідий кінь спиняється, а двоє голів зіскакують на землю. Кіндрат Яремний командирською ходою йде до людей, а Матвій Шпитальник зостається біля дрожок. Він тримає у руках якийсь ящик яскравого вишневого кольору, і всі дивляться на той ящик.

Голова колгоспу заглядає у великий обсмалений казан, біля якого стоять напоготові Василь Гнойовий та Микола Хащуватий, а за їхніми спинами — сліпа на ліве око тітка Гичка, що раніше готувала в селі на весіллях та на похоронах, а тепер от на весіллях і на похоронах не готує, тільки в полі для тих, хто робить.

— Готово? — бадьорим голосом озивається Яремний. Тітка Гичка киває головою, а Василь Гнойовий шкірить зуби.

— Покуштуєте?

— Я ситий,— відповідає Кіндрат Яремний. Г жартує до тітки Гички: — То готували лівим оком чи правим?

Тітка, насупившись, мовчить, і жодне з людей не усміхається на жарт, лише Микола Хащуватий каже:

— Либонь, на праве, на живе.

Посуворішавши на лиці, голова сільради випростується. випинає груди, викидає руку вперед і вигукує.

— Хто не працює, той не їсть!.. Соціалізм — це облік!.. Смачного вам...

І пружною ходою ступає до дрожок.

Сівачі стовплюються навколо казана, простягають миски, а Василь Гнойовий і Микола Хащуватий орудують двома черпаками, розливаючи кандьор.

— Налий мені!

— Долий, бо не долив!

— Не розхлюпуй!

Обіч від казана, ближче до груш, зібралися ті, хто не орав і не сіяв, а приволікся з села в надії, що перепаде якась крихта чи крапля. Це діти, старі баби та діди. Поміж них — і тітка Юстина. Всі вони чекають, коли орачі та сівачі одержать свої порції, тоді можна буде підступитися ближче н попросити собі. Раніше не можна, бо в Гнойового та Хащуватого чіпкі очі, хутко заробиш від них черпаком по спині.

Та ще ж і Гаркуша тут. Коли Гнойовий чи Хащуватий не застережуть такого ледаря, що не робив, а хоче поїсти на дурничку, то він помітить:

— Миколо, Василю, а то кому наливаєте кандьору? Хто не працює, той не їсть!

І раптом... застигають простягнуті руки з порожніми мисками, завмирають ложки над кандьором у тих, кому вже налито. Не ворушаться черпаки в Василя Гнойового та Миколи Хащуватого. Тітка Гичка торопіє на виду так, що, либонь, зараз стане видюща й на ліве око. Всі дивляться одне на одного, дивляться наокіл.

Хто це співає?

Яка це жінка співає таким щасливим голосом?

Ніхто з тих, що зібралися до кандьору, не співає, але ж голос лине й лине — чарівний, сонячний.

Расцветали яблони и груши,

поплыли туманы над рекой...

Выходила на берег Катюша,

на высокий берег, на крутой.

— Та це патефон,— похмуро бубонить Гаркуша, показуючи рукою на дрожки.

Хто допався до кандьору і їсть, давлячись, зовсім не чуючи того патефона, а дехто обертається на дрожки. Справді, на дрожках стоїть патефон — отой прямокутний ящик яскравого червоного кольору, який привіз у поле Матвій Шпитальник.

Выходила, песню заводила

про степного сизого орла,

про того, которого любила,

про того, что верность берегла...

Голова сільради Матвій Шпитальник та голова колгоспу Кіндрат Яремний захоплено поглядають на платівку, що крутиться, і сяють від

задоволення. Не зізнаються один одному, та мимоволі думають: чи колгоспники здатні оцінити все те, що їм подаровано отут, просто в полі, після їхньої праці? Мабуть, таки ні, бо лиш миски перед собою бачать, їм кандьор заступив красу співу, красу мистецтва.

Мы красные кавалеристы,

и про нас

былинники речистые

ведут рассказ...

Тітка Юстина простягає миску — і Микола Хащуватий наливає їй черпаком кандьору з казана. Він не дивиться, кому наливає, бо слухає музику і спів. За тіткою Юстиною й інші від груш сунуть до казана, їм також перепадає бурда.

Наш паровоз, вперед лети,

в коммуне остановка...

Ледь ступивши від казана, тітка Юстина опускається на коліна, сідає на землю і, діставши з-за пазухи ложку, сьорбає кандьор, і сльози течуть по її жовтому обличчю.

На границе тучи ходят хмуро,

край суровый тишиной объят.

У высоких берегов Амура

часовые Родины стоят...

Накрутивши блискучою ручкою патефон, голова колгоспу Матвій Шпитальпик від дрожок іде під розквітлі груші, де вечеряють. Проміння призахідного сонця роїться в його пильних неклiпливих очах, наче червоні мурахи. На ногах порипують наваксовані чоботи, що віддзеркалюють срібні зайчики.

Матвій Шпитальник зупиняється перед тіткою Юстиною, а вона й не зауважує, бо втупилася в миску.

— Ти колгоспниця? — питає.

Тримаючи миску обома руками, тітка Юстина злякано й нетямковито дивиться на голову колгоспу: вона не почула запитання.

— Ти колгоспниця? — повторює.

— Ага, колгоспниця, колгоспниця,— спромагається на слово тітка Юстина.

— А ти сьогодні щось робила на сівбі?

— Ні, не робила.

— Таж тут їдять ті, що робили.

— Хрест святий, не робила.

— А чом це ти, колгоспниця, б не робила?

— Сили нема, нездужаю.

— Робити сили нема, а їсти здужаєш?

— Їм, щоб здужати.

— А чом удома не їси?

— Нема що їсти, навіть мишам нема... Навіть мишей нема.

—Навіть мишей нема? — дивується Матвій Шпитальник.— Ух ти, саботажниця!

Ударом чобота голова колгоспу вибиває миску з рук.

Миска падає на землю, розливається недоїдений кандьор. Тітка Юстина так і завмирає з роззявленим ротом, а Матвій Шпитальник іде до дрожок.

Якесь дитинча навкарачки підступає до розлитого кандьору, нагинається, починає злизувати з трави.

Чужой земли не надо нам ни пяди,

но и своей врагу не отдадим...

Патефон замовкає, і дрожки з голови сільради та головою колгоспу від'їжджають від польового стану, поскрипуючи колесами.

Сонце сідає в багряну хмару.

— О, подивися, прийшов...

— Хто прийшов?

— А хто прийшов?

— Таж Андрій Синиця. Ото стане під вербою — й дивиться. Походить туди-сюди по шляху, стане — й дивиться на наші вікна. Ти б вийшов та щось йому сказав. А можеш і не казати. Вийди надвір із сокирою — він і злякається, більше не ходитиме. Хай до когось іншого йде — й там видивляється. Бачиш, вишиту сорочку зодягнув, і кашкет із козирком на голові, а босий. Чого він ходить під наші вікна, отой Андрій Синиця?

— А ти не знаєш, чого він ходить?

— Щось видивляється, хоче потягнути, а що потягне?

— Сьогодні вже не сам... І Грицько Накоренок огинається біля нього.

Марія й собі вшниплюється у шибку, дивиться на шлях. Справді, Андрій Синиця вже не сам, а з Грицьком Накоренком. Обидва хлопці мовби зустрілися знічев'я — та й балакають, але ж так і пасуть очима їхнє обійстя.

— Не знаєш, чого огинаються... До Галі нашої прийшли.

— До Галі? — не вірить мати.— А де ж це Галя?

— О, я повинен знати... В коморі вбирається.

— Куди вбирається?

— А ти вже забула, куди вбираються дівчата? До парубків.

— Мамцю моя! — сплескує руками.— Що ж це коїться?

— А коїться, коїться... О, вже й Галя наша вийшла. Попід вікнами йде Галя в святковому вбранні, а всміхненими очима — вже там, на шляху, де хлопці під вербою.

— Побіжу, побіжу за нею, не пущу. Куди вона? І Марія не так біжить, як тюпає надвір, наздоганяє Галю на шляху.

— Галю, ти куди з хлопцями?

— А в Кожанку.

— Чого в Кожанку? — дивується.— Хлопці, чого це ви надумали з Галею в Кожанку?

— Та на завод,— це Андрій Синиця.

— На завод? Чого на завод?

— Там поїсти можна,— це Грицько Накоренко.

— Що можна поїсти на заводі? Хлопці мовчать, то Галя каже:

— Браги можна поїсти на заводі.

— І ти, Галю, слухаєш хлопців? І ти оце повієшся в Кожанку? Хто вам там дасть браги? Не дадуть вам браги. Чуєш, Галю? Хай собі хлопці ідуть, раз їм заманулося, а ти не йди, ти — дівчина, як це ти підеш у чуже село?

— З нами хай не боїться,— це Андрій Синиця.

— Мамо, таж білий день надворі... Через поле — й Кожанка.

— А як білий день, то що?.. Сторожують брагу, хіба ви не знаєте? Хто вас пустить до ями? Чим ви ту брагу дістанете?

— Та ми знаємо! — це Грицько Накоренко.

— Хлопці, дивіться, я не пускаю Галю, та хто тепер слухає матір? Ні сльози, ні молитви не помагають.

Обертаються — і йдуть, а Марія дивиться вслід, аж поки щезають за тополями на околиці. Вже їх не видно, а вона чомусь бачить — не так очима, як материнською душею я своєю,— їх трьох у полі по дорозі на Кожанку.

А потім цілий день жде — й мучиться: навіщо пустила? Було не пускати. Й де вона бариться, чому досі нема додому? Пора дівоцтва, хіба всидиш у хаті, хіба не захочеш полинути в світ. Ось так і полинула... Там, у Кожанці на цукровому заводі, справді є брага, але хто ж вас пустить до неї. Якби всіх пускали, то й браги не стало б, і завод рознесли б. А то стережуть, що не підступишся.

І вже ввечері — Галя у двір.

Мати хреститься з радості, питає:

— Була в Кожанці?

— Була.

— Наїлася браги?

— Наїлася.

— То чого ж така смутна?

— Ой, мамо, не питайте.

І — в сльози. Такі рясні сльози, що в матері серце крається від болю. Може, хтось її дочку скривдив, але добре, що додому вернулася жива.

— Розказуй, як же ти наїлася.

— Ой, краще не розказувати.

— А де хлопці?

— Андрій Синиця пішов додому, а Грицько Накоренок... утопився.

— Де втопився?

— У ямі з брагою... Ой, мамо, якби ти бачила! Якби ти бачила, що там коїться! Біля заводу всякий народ вештається, і скрізь — варта, ніде не пройдеш. І там, де ями з брагою, повно людей. Уже такі, що й ходити не годні, а поприходили. Хто стоїть, хто сидить. І ми посідали під кущами, бо до браги не підступитися, бо там біля браги теж варта. А потім хтось не витримав — і підсунувся ближче до ями, а потім — ще, сторожі кричать, але ніхто вже їх не слухав. І хлопці кинулись до ями, Андрій і Грицько. А я злякалася, як прикипіла до землі, бо тут усі вже побігли, де ті сторожі й ділися, підім'яли їх. Там хто сам у яму звалювався, а кого спихали, щоб підступитися ближче до браги. Такий крик, такий ґвалт! А тут і Андрій Синиця назад біжить, браги набрав у відро, він придумав таке собі відро полотняне й провощене. Ми тут удвох допалися до браги, їмо — й наїстися не можемо. А як доїли брагу, то за Грицька згадали, тут хтось і сказав, що він утопився в ямі, й ще хтось утопився. Ми злякалися — й побігли, бо там уже якісь люди бігли від заводу, всі стали розповзатися від ями. А за селом посідали — й ждемо: а може, не втопився Грицько у бразі, а може, він зараз бігтиме за нами. Ждали, ждали, а його нема, то вже тоді ми подалися додому... Ой, мамо, як жалко Грицька! Може, він не втопився?

— Ти в мене питаєш, дитино...

Стоять обоє, дивляться на шлях, дивляться на околицю: чи не з'явиться Грицько? А коли справді не втопився? Не видно.

— Піду Грицьковій матері скажу за таке горе.

— Не ходіть, мамо!

— Як то не йти?

— Бо, може, він таки не втопився.

— То й скажу, що, може, не втопився в бразі, а живий. Хай мати знає, бо ж однаково побиватиметься.

Туманіючи, йде Марія шляхом, а дочка видивляється й видивляється на околицю, за високі тополі, на яких напнуто синє небо.

Дід Гнилоквас, може, й не старий дід, а виглядає на старого, замшілого діда.

А виглядає на діда, бо згорблений у три погибелі, бо клешнюваті руки волочаться при самій землі, а страпате волосся на голові — мов купа дірявого березневого снігу, присипаного рудим гноєм. З-під куштратих страпаків, що спадають на лоба, не видно очей, а тому здається, що Гнилоквас і не дивиться обіч, а все під ноги.

Щось шукає й шукає, шукає й шукає. Отак і ходить по селу, тримаючись за віжки, а поряд із ним тюпає мишастий коник, світячи випнутими ребрами, а за коником повискує немащеними колесами грабарка. Гнилоквас міг би їхати на грабарці, але не хоче тільки те й робити, що злазити й залазити, бо доводиться часто зупинятися.

Зупиняє грабарку перед чиїмось обійстям, ступає за ворота, стукає в шибку:

— Живі є?

Висунеться з хати баба:

— Уже по мою душу?

— Ще вспію по твою душу... Що тут на цьому кутку, хто помер?

— Чи я знаю? В хаті сиджу, ніхто не навідується до мене,— шамкає стара.— Тут і сама не знаєш: на цьому ще світі, чи вже на тому.

— На цьому...

— А чого ж на цьому світі так, як на тому?

— В сільради питай, а не в мене... То коли до тебе навідатися, бабо, в гості?

— Навідатися в гості? А чого в гості?

— Щоб на цвинтар завезти... Я по-доброму.

— Чи я знаю?

— А хто ж знає за тебе? Така в мене робота. Думаєш, робив би задурно? Відвіз до ями кого — маю півфунта хліба.

— Скільки? — не вірить стара.

— Півфунта хліба. І за тебе стільки дадуть.

— Отак багато? Краще б мені дали, а то хлібця давно не жувала, ще б трохи пожила.

— За те, що живуть, хліба не дають.

Погомонівши зі старою, якій ще хліба кортить, а вмирати не хочеться (навіть не загадує про смерть), дід Гнилоквас поволеньки суне далі, й немащені колеса грабарки повискують сухим голодним вищанням.

— Забув,— сам до себе озивається дід Гнилоквас і навіть ляскає себе долонею по лобі.— Та це ж садиба Марка Груші. Давно ж не бачилися, й зараз нікого не видно на дворищі. Зайти чи не зайти? Зайду.

Гнилоквас заходить у хату, бачить бабу Явдоху на лежанці — й вітається глухо:

— Доброго дня, Явдохо.

Баба Явдоха лежить на подушці — й не зворухнеться.

— А де ж Марко? — питає в неї Гнило квас.

Баба Явдоха не озивається. Так, наче спить, і тоді Гнилоквас бачить босі ноги, що стирчать з печі.

— Марку, ти чуєш? — кличе.

Марко Груша мовчить на печі.

— Обоє,— бубонить дід Гнилоквас,— упокоїлися обоє... За Явдоху півфунта, за Марка півфунта — вже фунт... Хоч і важко самому, а ні з ким не поділюся роботою. Хоч і набивались помічники, а не хочу. Бо що? Віддати свого півфунта? А мені хто дасть півфунта? Дуже хтось накидається?

Торкається бабиного лоба — холодний.

— Відтоптала свій ряст. А чого? Бо дурна. Бо не захотіла колись віддатися за мене, а віддалася за Марка. Він прогодував тебе? Ні тебе не прогодував, ні себе. А за мною жила б.

А так матиму на тобі півфунта.

Бере на тапчані ряденце, стелить на глиняній долівці, а тоді вже зсаджує бабу Явдоху з лежанки.

— Яка ж ти легенька... Ніколи не обіймав, а тепер ось обняв.

Бабині п'яти гупають об долівку, далі тіло її гупає глухо.

Дід Гнилоквас хапається чіпко обома руками за ріжки рядна й тягне по хаті, далі в сіни, далі з сіней надвір, до грабарки. Бабина голова метляється, очі витріщені.

— Завезу тебе до ями, не залишу в хаті... Бо дурна...

Біля грабарки знову доводиться обіймати покійницю, щоб якось підняти з землі, та дід Гнилоквас ще й важчих здужав, а баба — як пір'їна.

— А тепер піду за покійником, щоб у парі, значить... Повезу в парі, повінчаєтеся з сирою землею. А яке було весілля — в церкві, з батюшкою. Я не ходив на ваше весілля, то люди розказували...

Зайшовши в хату, дід Гнилоквас розглядає голі стіни.

— Життя прожили — й добра не нажили. Навіть дітей господь не дав.

Крекчучи, спинається на лежанку, бубонить до непорушних Маркових п'ят:

— Бач, не міг на лавці переставитися, то заліз на піч, аби мені мороки завдати.

Й тільки обома руками взявся за ноги, смикнув, як забринів кволий голос:

— Це ти, Карпо? Чого смикаєш за ноги?

Гнилоквас до всякої всячини звик, то й тут не дивувався:

— То ти ще живий, не вмер? Смикаю тебе з печі, то сам іди... Що тобі тут на печі робити?

— Що робити? Вмерти хочу, ніяк не помру... Явдоха переставилася зранку, а я ніяк не можу,—витягував з грудей немічний голос.— А ми ж учора з нею говорили... Говорили, що разом помремо. Вона вже там, а я ще тут. Сказала — й зробила, а я обманув її. Де вона?

— Та вже на грабарку відніс.

Марко Груша заплющується — й мовчить. Зрештою, розплющується — й каже:

— Ніяк не можу. От хочу — й не можу.

— Погано хочеш.

— Дуже хочу... слідом за Явдохою, щоб разом... А я не думав, що ти такий славний чоловік. Помагаєш нам. Помагаєш, щоб разом... Відтарабанив Явдоху на грабарку, то й мене відтарабань. На цвинтар.

— Та в яму, а не на цвинтар.

— Хай і в яму, аби разом... Я по дорозі помру. Чує моя душа, що по дорозі помру.

— А як не помреш по дорозі?

— То в ямі помру.

— Аби тільки з Явдохою?

— Аби тільки з нею.

Гнилоквас Карпо стоїть на лежанці, заглядає на піч. При здоровому глузді Марко Груша, при тямі? Таке городить. Може, при тямі, але не при здоровому глузді.

— Ех, шкода півфунта хліба,— зітхає.

— Га? — розклеплює водянисті повіки на опухлому лиці Марко Груша.

— Та кажу, що півфунта хліба шкода.

— Загубив хліб?

— Загублю от... Не повезу я тебе до ями, і не проси.

— То поможи звестися, та зсади з печі, я порачкую сам до ями.

— Не поможу.

— Змилуйся...

— Не змилуюсь. Не хочу, аби ти здох біля Явдохи. Годі, що ти з нею нажився на цьому світі. Ще й на тому світі хочеш бути разом. І просиш моєї помочі? Не буде тобі моєї помочі.

Сопучи, крекчучи, Гнилоквас животом сповзає з лежанки.. Марко Груша стогне й вовтузиться на печі, смикаючи п'ятами, але звестись не годен.

— Ти спершу здохни... Але й тоді не повезу.

Тримаючи в руках віжки, йдучи біля грабарки, він бубовить сердито, й слова гудуть, як джмелі.

— Чуєш, Явдохо? Ото я тепер забрав тебе від Марка... Я без тебе скільки мучився? Всеньке життя. Нехай він тепер без тебе помучиться... О, хто там сидить під яблунею?

Справді, на горбку під яблунею, похиливши голову на плече, видніє якась дівчина.

— Спить на сонці чи вже богові душу віддала? Зоставивши на шляху грабарку, Гнилоквас човпе на горбок під яблуню.

— Ти жива чи вже мертва? — питає в дівчини, що прихилилася спиною до стовбура. Дівчина хоч би ворухнулася.

— Слухай, ти чия? — приглядається.— А, та це ж Павла Музики дитина. Рука ще тепла, ще не задубіла. Чекати отут, поки задубіє? А чи в мене є час роз'їжджати сюди-туди. Ну, дівко зараз тебе понесу.

Потупцявши, Карпо Гнилоквас нагинається, підхоплює непритомну Галю попід пахви і, задкуючи, тягне з горбка.

— Ще й не нажилася, ще й замужем не була, а вже переставилася... Либонь, стогне... Що ти кажеш, га? Знову стогін виривається з дівочих грудей.

— Не хочеш, щоб старий дід тебе обіймав? А де взяти молодших, щоб обняли? Немає молодших, так що потерпи.

Дотягує непритомну дівчину до шляху, виважує на руках, щоб висадити на грабарку, а тут де не візьмись — учитель Пилип навинувся. Голова з коміра вишитої розхристаної сорочки — наче золотий соняшник з-за плоту.

— Діду! — кричить.

І руки виставляє перед собою, наче від нечистої сили борониться.

— Поможи, хлопче,— хрипить Гнилоквас.

— Куди ви її несете?

— А на грабарку — та й відвезу до ями.

— Таж вона ще жива! — кричить учитель Пилип.— Хіба не чуєте — стогне? Куди ж ви живу?

— Однаково скоро помре... Ну, поможи.

— Ану відпустіть, віддайте.

— Хлопче, нащо тобі живий труп здався?.. Скільки вже їй зосталося? А мені потім знову по неї приїжджати? Коняка ледь ноги переставляє. Та вже коли так уподобав неживу дівку, то бери, хай ти сказишся. А ніхто не хоче знати, що в мене така робота.

Карпо Гнилоквас залишає непритомну Галю біля осатанілого, з божевільними очима вчителя, смикає віжки.

— Вйо! Поїхали... Спробуй догоди такому народові. Бачиш, заступник знайшовся. Самого без вітру хитає, а ще... Півфунта хліба пропало! Та я тебе скоро відвезу до ями, то відшкодую. Вйо! День довгий, село велике, а роботу тільки встигай робити. Несвідомий народ, ох і несвідомий наш народ!

Тітка Юстина сидить за ворітьми, дивиться на шлях, на село.

Шлях попід вербами та тополями сіріє пухкою курявою, в якій і горобці не купаються. Село спить посеред білого дня, наче все вимерло до ноги. Сонце смажить так, що не тільки зелень в'яне, а й небо спопеліло, й таке пустельне, що страшніше за землю.

Тітка Юстина так завжди сидить за ворітьми. Когось побачить, щось почує, щось їй приверзеться — ось і погомоніла з білим світом.

Хлоп'як ще голомозий, з штанців подерта сорочка висмикалася, очі — як реп'яхи. Навіть крізь подерту сорочку видно синю шкіру та випнуті ребра.

— Дитино...

Заскочений зненацька тітчиним голосом, хлоп'як завмирає злякано. И повз тітку йти страшно, й тікати страшно. Бо ж, це ота Юстина, що про неї розказують.

— Як тебе звуть, дитино?

Голос ласкавий — і ще страшніше від тієї ласки в голосі.

— Юрко,— шепочуть затерплі вуста.

— А чий же ти будеш?

— Горпинин... Горпини Хрущихи.

— Це тієї Горпини, що біля церкви сидить над яром?

— Над яром...

— Славний ти хлопчик у своєї матері,—тішиться тітка Юстина, рада-радісінька погомоніти з дитиною.—А чого ж ти в хаті не сидиш?

— До діда Ілька йду. Провідати хочу, бо дід старий дуже,— розв'язується язик у хлопця.— Може, гостинця дасть.

— Ти ж мій славненький,— срібло немічної усмішки спалахує на тітчиному чорному лиці.— Наготував дід гостинців для онука?

— Не знаю.

Тітка Юстина хмарніє на виду.

— Кажеш, мати твоя Горпина Хрущиха?.. Кажеш, дід Ілько? — Й зітхає тітка.— Так нема вже твого діда Ілька, помер, вчора Гнилоквас відвіз його до ями... Нема гостинців...

Малий Юрко так і ціпеніє від почутого.

— Нема гостинців? — перегодя питає жалібно.

— Де ж він тепер тобі візьме?

— А ми з матір'ю не чули про діда...

— А підійди-но ближче до мене,— просить тітка Юстина. Забувшись, похнюплений Юрко ступає вперед, але зразу зупиняється: хоч і добрий голос у тітки, а лячно.

— Та не бійся, я тобі щось дам.

Юрко ступає ще ближче — й знову завмирає. Бо що тітка дасть, що? Сині руки лежать на колінах, а в руках — нічого. Може, заманює-приманює, ген як хитро мружиться. І він уже ладен чкурнути геть, але цієї миті страшна тітка Юстина поволеньки засуває руку за пазуху.

Він зачаровано стежить за рукою, зразу ж забувши, що зібрався тікати.

Що рука шукає за пазухою, чому бариться?

— Не матимеш гостинця від діда, то хоч від тітки...

Виймає руку з-за пазухи, неквапно розмикає пальці — на сухій зморщеній долоні лежить біле куряче яєчко. Воно мовби вродилося там, за пазухою, щойно вродилося — й тітка Юстина зразу ж явила його на світ божий.

— Бери, дитино.

й простягає перед собою руку з курячим яєчком.

Юрко дивиться на куряче яєчко, як на чудо. Як на чудо, котре може так само розтанути, як і з'явилося. А може, тільки він зважиться взяти яєчко, як тітка Юстина вхопить його за руку? Й тоді...

В розпачі, повними сліз очима він дивиться на тітку Юстину, просячи її змилостивитися, просячи не ошукувати.

— Бери, дитино, бери,— знову лагідно тітка.

Й тоді Юрко, стуманівши головою, ступає вперед, простягає руку — й тепле куряче яєчко опиняється в долоні.

— Тітко...— хоче щось сказати — й не відає, що саме.

— їж на здоров'я... Рости здоровий...

— Тітко...— бринить голос і заплітається язик.

— А то шкура та кості... Бери, бери... Дід Ілько вже не подарує гостинця.

І тітка Юстнна, хапаючись за поперек, зводиться з лавки. Мабуть, їй заболіло, в неї кривиться лице — і малий Юрко лякається: чи не вхопить його зараз, чи не потягне в хату, ген і сіни відчинено навстіж. Хоче відірвати ноги від землі — й не годен.

— Тіт-т-тонько-О-о,— дзигонить зубами.

— Що, дитино, що?

— Ой, тіт-т-тонько-о-о...

Зрештою, ноги якось відриваються від землі — й хлоп'як зривається з місця. Стиснувши в руці яйце, боячись зачепитися і впасти, біжить від страшної тітки Юстини. А самому здається, що тітка біжить слідом, що ось-ось наздожене, бо наче лопотять за спиною тітчині ноги-костомахи.

— Ой,ой, ой!

Таки перечіплюється за вербове коріння — й падає на землю, злякано тулиться до закуреного, терпкого романцю.

Й настає тиша. Ніхто не лопотить ногами-костомахами за спиною, лише неподалік цінькає горобець.

І тоді помічає, що яйце в долоні розбилося, білок та жовток стікає поміж пальців. Холонучи душею, він облизує пальці, облизує полущену шкаралупу, далі язиком облизує романець, на який накапало яйце, облизує спориш. Облизавши долоню й траву, малий Юрко пильно приглядається, до чого можна було б ще торкнутися кінчиком язика, але так і не знаходить.

Зводиться на ноги, оглядається, чи не видко тітки Юстини.

Пустельний шлях, смажить сонце, спека.

А може, вернутися — й тітка Юстина дасть ще одне куряче яєчко? Може, за пазухою в тітки є ще друге?

Ой, страшно... Малий Юрко сідає в затінку під вербою, жде, може, тітка Юстина сама вийде на шлях, отоді він знову підступить до неї, але тітки вже нема й нема.— і Юрко непомітно засинає.

Текля Куйбіда лежить на печі й слухає солов'їв. А може, то й не солов'ї співають у садку, а дзвенить-гуде в голові? Хвилею напинає дзвін — і гасне, лункою хвилею накочується — й гасне. Попелом ранкових сутінків потрушено в хаті.

— Мамо! — кличе Текля.

Тихо, ніхто не озивається. Де ж це мати, чого мовчить? Текля думає, згадує — і сама до себе шепче:

— Кого ж я кличу... Немає матінки, переставилась на покрову, царство їй небесне.

В голові туманіє, хоч би одненька думка зблиснула — так ні, й раптом навіч бачить батька. Пробуджується, радіючи:

— Батьку!

Розплющується — й немає батька біля неї на печі. Лиш солов'їна пісня дохлюпує знадвору, плеще в хаті.

— Кого ж я кличу, господи... А за матінкою переставився батько, покликала до себе, не зажився без неї на землі... Це ж могилки їхні треба опорядити, барвінком і півниками заквітчати...

З мороку забуття випливає усміхнене лице, наче то місяць зійшов,

— Тимко!

Тимко слухає — і всміхається, мовчить.

— Де ж ти ходив так довго?.. Ой, таки прибився до хати.;

Розплющується, простягає руку до чоловіка — й зникає чоловік, наче не було його.

— Забрали ж тебе, забрали... Куди тебе завезли? Ще живий чи вже й кісточки твої зітліли?

Солов'ї співають у садку під хатою, меншає сутінків у хаті, вже скоро шибки у вікнах заблищать від золотого сонця. Текля хоче звестися, спирається на лікоть, але лікоть підламується, й вона знову лежить горілиць збирається з силою. Перепочивши, ще спирається на лікоть — і ще раз лікоть підламується.

— Степанку! — озивається.

Слухає — не чутно дитини.

— Степанку, де ти, поможи матері звестися та злізти з печі. Ти спиш чи вже проснувся?

Либонь, спить дитина, хоч уже пора вставати. Хай би пішов Степанко до річки та яку рибу зловив. Не всю ж виловили, має щось водитися у воді. Чи хай би натрапив на гніздо дикої качки в очеретах.

— Степанку, дитино...

Й раптом опікає страшний здогад: а може, Степанко так заснув, що вже й не проснеться ніколи?

Опечена страхом, таки зводиться, таки випростується на черені, а далі сповзає на долівку. Глиняна долівка студенить босі ноги. Текля дивиться па піл — нема дитини на полу, нема й на лавці, нема й на скрині.

— Де ж це Степанко, га?

Туманіє розумом, нидіє душею. Тупцяє надвір — немає ніде надворі, заглядає в комору — немає і в коморі.

— Ото поки я вилежувалась на печі, дитина сама вже подалася до ставу. Або в ліс гайнула... О, Степанко в мене такий, що не всидить, а все гасає, а все старається щось для матері чи для себе... Вдався у батька свого, у Тимка. Той теж, бувало, не заспить і не залежить.

Текля Куйбіда спиняється коло печі:

— Палити чи не палити?.. А чим я палитиму, а що я варитиму... Нема в хаті борошенця й пилинки... Треба йти в колгосп на роботу, може, якоїсь шліхти дадуть, учора ж давали шліхту на буряках.

Від спогаду про вчорашню шліхту на буряках Текля оживає, розвиднюються думки. Вчора давали — й ниньки дадуть. Ото треба хутчій збиратися і йти в поле, бо ще ж дійти в поле, а дорога не близька, поки дошкандибає.

А де ложка, а де миска?

Бере ложку, бере миску — й ховає за пазуху, так надійніше.

Двері хати залишає відчиненими, бо нема що з хати потягнути злодіям, та й десь же той Степанко вештається, повинен додому привіятися. Солов'ї співають, пахне яблуненим цвітом, весна. И сонце встає полум'яне та веселе. В голові паморочиться, не милі їй ні солов'ї, ні цвіт яблуневий, ні весняне веселе сонце, та як дійде в поле, та як підкріпиться тепленькою шліхтою — ось і полегшає.

— Текле!

Хтось кличе, а хто кличе — впізнати не годна: бо як глянула на сонце, то засліпило їй очі, тепер темні мурахи рояться в зорі, затуляють усе.

— Текле, спинись...

Якийсь дід перед нею, роз'їдений отими ворушкими мурахами.

— Там твоя дитина в лузі...

Текля спинилася й слухає діда.

— Степанко?

— Либонь, Степанко.

— То й що?

— Піди забери...

Текля мовчки стоїть і слухає.

— Воно мертве лежить.

Дід мовчить, і Текля мовчить, а потім вона повертається — й іде шляхом, заточуючись. Дід підтюпцем наздоганяє очманілу жінку, хапає за лікоть.

— Текле, ти куди? — И показує рукою: — Отамо в лузі...

— В колгосп іду, на буряки,— бубонить.

— У колгосп? Чого в колгосп?

— На роботу... Шліхти поїм...

— Дитину мертву забери в лузі.

Текля Куйбіда висмикує лікоть, налякано дивиться на діда.

— Потім заберу. Прийду з колгоспу й заберу. На буряки йду.

Та й іде шляхом посеред весняного розквітлого села в поле на буряки, а руку тримає на мисці, схованій за пазуху. Йде, а в очах рояться темні мурахи, за якими не видно білого світу. Де вже те поле, де? Тільки б дійти, тільки б дійти.

Дід падає на коліна, хреститься — і б'є низький поклін до сирої землі, хреститься — і б'є поклін.

Малі діти, старшенькі діти, старші діти зранку нипають по селу. Вони схожі на птахів, які літали в вільних небесах, захмелілі від прозорої блакиті, але обтяли їм крила — й тепер, безкрилі, вони тюпають по землі. На безкровних обличчях очі позападали, попровалювалися, й такі далекі та глибокі, що, здається, важким олив'яним болем своїм попропікають голови — й загубляться десь у порохняві чи в бур'янах, а порожні криваві очниці блиматимуть сліпим смертельним жахом, полохаючії не тільки живе, а й мертве.

То збираються табуном-ватагою, що бреде вулицями невідомо звідки й невідомо куди, а то вже табун-ватага розпадається, бо сумні й безкрилі, байдужі та зморені відстають від гурту, не відаючи, чого позбиралися разом і що шукають.

Спиняються неподалік від хати голови сільради Кіндрата Яремного.

Хата сміється голубими вікнами, а над хатою шатристим гіллям погойдуються три високі ясени, просіваючи крізь різьблене зелене листя потоки сонячного проміння, а тому-то воно срібними хвилями-жмурами перекочується по червоній черепиці. Дітлахи розсідаються неподалік від хати на спориші під вишнями й тоскними очима поглядають на дим, що снується з комина.

Сірі коси диму в'ються над комином, то стелячись над черепицею, то звіюючись убік, то зринаючи вгору, а діти дивляться й дивляться на той дим, наче нічого цікавішого не бачили, та ще поглядають на зачинені двері дерев'яного ґанку.

Ждуть, що двері ось-ось відчиняться.

Та хоч і скільки сидять на спориші, а двері не відчиняються.

Хтось не витримує, схоплюється з землі, підходить до воріт і зазирає поміж дощок на обійстя, нишпорячи поглядом скрізь, сподіваючись, ждучи: може, з хати хтось вийде, а він уже перший стоїть — біля воріт.

Діти дивляться на хату, на дим над хатою, втягують носами повітря, принюхуються, і в їхніх головах снуються марення-здогади:

"Либонь, голова пече хліб".

"Варениками пахне з сиром".

"Коржики з медом і маком".

"Пампушки".

"Пироги з квасолею".

Чому ж не відчиняються двері, чому? Чому головиха не вийде й не винесе гостинців? Може, вона їх не бачить у вікно?

І дехто з дітей зводиться, ходить туди-сюди, розмахує руками, а очей із хати не зводить: бо що коли зараз відчиняться двері, бо що коли головиха винесе чи по скибці хліба, чи по варенику, чи по коржику? О, тоді треба не спізнитися.

Та ніхто не виходить, ніхто не виносить.

Уже й дим над комином не в'ється.

Може, тепер?

Нема й нема. Діти починають розходитися, лише малий Юрко зостається. Бо він терплячий і хитрий. Бо він знає, чому головиха не вийшла з хати й не почастувала хлібом. Бо їх так багато зібралося на шляху, ціла ватага, хіба на всіх настарчиш? А тепер усі порозходилися, зостався лише він один, а хіба йому одному багато треба? Йому лише кусничок, лише пучечку, лише дрібку, щоб покласти в рот, щоб відчути і запах, і смак хліба.

Нарешті відчиняються двері — й від несподіванки йому подих перехоплює, і він аж навшпиньки зводиться, й рот йому розтуляється.

Головиха!

Головиха у білому веселому платті (квіточки блакитні в зеленому листячку), світле волосся розкуйовдилося над розпашілим чолом, рум'янці палахкотять на щоках, а червоні губи так і сміються, показуючи іскристі зуби!.. Це вона йому відчинила двері, це вона йому усміхається! І Юрко йде назустріч, до воріт, і теж усміхається радісно.

Головиха стає на ґанку, з залізної балії, яку тримає в руках поперед себе, вихлюпує помиї під кущ бузку, аж мильна біла піна пухириться на гіллі, і, доленею поправивши розмаяне над чолом волосся, зникає на ґанку.

Й двері зачиняються.

Оторопівши, малий Юрко понад силу ковтає давки клубок у сухому горлі та й, стискуючи кулачки й ледь не плачучи, йде геть, слідом за дитячою ватагою-табуном, що десь неподалік чується.

О, співає хтось, щебече дівочий голос:

Ой горе тій чайці,

чаєчці-небозі,

Що вивела малих діток

при битій дорозі...

Хто ж це співає зовсім близько, за вишнями в бічній вуличці? Бинди майнули голубі, червоні та зелені у волоссі, вишита блузка цвіте узорами. Та це ж Галя Музика.

— Ходи-но сюди,— манить пальцем.

— Чого? — супиться Юрко.

— Ти ж мій синок, де ти загубився... Дитино моя!

І Юрко — навтікача від цієї чи то блаженної, чи то божевільної, що ходить по селу та всіх лякає коли не піснями своїми, то балачками.

Дитячий табун-ватага сіріє біля обійстя баби Химки. Чи не кожне сюди заходило якщо не тиждень тому, то два, три тижні тому: добрішої і ласкавішої баби в їхньому селі нема. Щось та знайде, щось та вділить. Хай то варена картоплина, хай то сушена торішня грушка, що десь у коморі загубилася,— й знайшлася.

Тепер вони всі йдуть у гості до баби Химки.

Баба Химка лежить на тапчані з заплющеними очима, руки склала на грудях.

— Здрастуйте...

Баба Химка спить — і не чує.

— Бабо, добрий день...

Не розплющується, ото вже заснула посеред білого дня.

— Цс-с, хай спить.

І кожне з них жадібними очима нишпорить по кутках і закутках. Далі хтось не витримує — й заглядає в піч, але в печі порожньо, купка розворушканого попелу на черені. Заглядають у ковбашку — і в ковбашці тільки сміття, заглядають у штандари — в штандарах лише хмиз і мишачим послідом тхне. Може, в запічку щось є? Клоччя в запічку. А на печі? На печі лише сажею смердить.

Але ж мають бути якісь гостинці в баби Химки, раз для дітей завжди знаходить якусь дещицю. Якби не спала, то сказала б, а так як скаже, коли спить.

Шукають у сінях — і не знаходять.

У коморі — лише павутиння на стінах.

У хліві — лише дилюки випирають ребрами.

— Бабо Химко, просніться,— просить Юрко.

Баба Химка лежить із заплющеними очима, руки склала на грудях.

— Цс-с, хай спить.

Спить баба Химка вічним сном, і голодні дітлахи поволеньки розповзаються з голого подвір'я, як руді миші.

А Юрко знадвору ще оглядається: може, баба Химка встане, вийде слідом за ними й покличе, жаліючи?

Пасічник Мина мимоволі втягує голову в плечі: у вікно хтось стукає. А може, причулося? Година пізня, всяка всячина верзеться проти сну.

Голова його, покрита колючим шпакуватим волоссям, сидить на вузьких плечах, як їжак на опалому листі в садку.

И зненацька ще глибше западає в плечі: знову хтось стукає в шибку.

— Чуєш, чуєш,— озивається з печі Меланка глухим зляканим голосом.— Хтось у вікно стукає.

— Та чи я не чую,— шепоче Мина.

— Постукає — і піде, не відчиняй.

— Еге, еге, так тебе й послухає.

Й раптом рама двигтить від удару б скло деренчить. Мина тулиться до стіни, мовби його щуплу постать тим ударом розмазали по стіні.

— Казала тобі погасити світло, не сидіти при світлі.

— Еге, казала, щоб тобі вже заціпило.

Мина встає з тапчана й приречено йде в сіни. Ставши біля дверей, питає:

— Хто там?

— Свої,— чується незнайомий чоловічий голос.

— Хто свої? — все ще допитується Мина, сподіваючись j| невідомо чого.

— З сільради,— чується ще один незнайомий голос.

— Приходьте завтра, як розвидниться

— То ти вказуватимеш сільраді, коли їй приходити? А то в сільради нема свого розуму? Ану відчиняй!

І ще не встиг Мина відчинити, як уже двоє чи троє пізніх гостей вдерлося в сіни, як скрутили йому руки, зв'язали за спиною й так турнули сухоребре тіло в хату, що перечепився за поріг — і впав на долівку.

— Отак і лежи! Хто в хаті?

— А де ж сільрада? — приглядається Мина до гостей.

— Ми тобі і влада і сільрада!

Двоє мовчать, а третій кричить, видно, так домовилися між собою. Цей третій високого росту й закутаний у хустку низенько, понад самими бровами, що справді трохи скидається на жінку. Ото хіба що вусики біліють над пухкою губою.

Господи, й ті двоє позакутувалися хустками!.. То які ж це влада і сільрада? Й Мині зовсім похололо всередині, бо вже багато наслухався про таких, що ночами ходять по чужих коморах і хатах, тепер і до них наскочили. Господи, помилуй і пронеси, помилуй і пронеси.

— О, жінка на печі! Злазь, жінко, з печі. Ото візьми рядно і в те рядно поскладай усе, що в скрині... І кожух, і чоботи... Проворніше, а то повертаєшся, як ведмідь за горобцями.

Меланка лантухом сповзає з печі — і вже в її руках рядно, і вже вона коло скрині, віко відчиняє.

— Самі злидні тут,— бубонить.

— Не розсуждати! — І до Мини: — Горілка є?

— Нема горілки, з чого її виженеш.

— Не бреши.

— Та знаю, де є горілка. Може, піти?

Непрошені пізні гості переглядаються між собою і, либонь, зараз скажуть, щоб ішов, щоб приніс горілки.

— Бачили ми таких хитрих,— сердито сопе високий, зозла смикаючи свої білі вусики.— Втечеш... Признавайся, де золото заховав? Хлопці, ану підніміть його з землі!

Хлопці кидаються до Мини, хапають за зв'язані руки — й починають вивертати вгору та вгору, аж того скручує в три погибелі, аж від болю в голові наморочиться. Меланка дивиться й хреститься.

— Ой, ой, ой,— зойкає вона.

— Пустіть його, хлопці, хай відсапається. Либонь, згадав.

Мина стогне:

— Де ж те золото? В мого батька трохи було червінців, так у громадянську забрали злодії, хіба ви не чули? А тепер знов по золото?

— Ми з Петрівки, то не чули,— озивається один із тих двох, що досі мовчали.— До нас не доходило.

— Може, свої забрали, може, петровецькі... А за нової влади хіба можна було золота настаратися.

— Пасічник! Скільки вуликів!

— Хіба бджоли носять золото? А потім бджіл не стало, як усіх позганяли до колгоспу. І бджіл позганяли до колгоспу, там і поздихали.

— А таки поздихали,— згоджується той, що з Петрівки, що досі мовчав.

— Чи ми б пожаліли золота, якби золото було?

— А не пожаліли б? — глузує той, що з білими вусиками.

— Та нема що жаліти,— викручується Мина.

— Слухайте, а ви нас ніде не бачили, не знаєте? — запитує високий, підморгуючи до того, що з Петрівки.

— Де ж вас ми бачили...

— За нас — нікому й слова. Тільки писнете—спалимо хату. Чули? Бабо, зготувала вузол? Давай... О, сама готувала, сама даєш, а ми беремо, раз ви даєте, бо хто ж відмовиться від добра... Все втямили?

— Втямили.

— І до ранку з хати ані ногою... Нас не було—і ми вас не бачили.

— Бабо, гаси бликавку, хай не світить.

Терпнучи від страху, Меланка дмухає на каганець — і світло гасне. Поскульчувавшись, обоє тремтять у темряві, прислухаючись до шамкотиі, аж поки злодійські тіні вислизають з хати надвір, у ніч. Шарудять під вікнами й подаються не на шлях, а на город, щоб, видать, городами, городами.

— Розв'яжи мені руки, Меланко... Ножем розріж.

Меланка знаходить ножа, розрізає мотузок, яким зв'язали руки, й Мина мало не плаче від болю та наруги. Меланка зачиняє скриню — й віко гупає глухим голодним звуком.

— Ти впізнав, Мино? — шепоче.

Мина зціплює зуби, тамуючи біль. Меланка босоніж човгає до нього й ледь чутно туркоче щось на вухо.

— Га? — перепитує чоловік, бо недочуває.

— Отой, що з Петрівки... То ж зовсім не з петрівки. Я впізнала його, то наш...

Крекчучи, Мина ступає від дверей до лежанки — й завмирає, так йому важко йти.

— Чуєш, то наш... Як обізвався, то я впізнала. Василь Гнойовий!

— Що ти сказала?

— Василь Гнойовий, а не петровецький. Треба заявити в сільраду.

І знагла пасічник Мина несамовитіє, підскакує до жінки — а гамселить її кулаками, б'є колінями:

— Знай, дурна бабо... знай, дурна бабо!

Меланка зойкає, затуляється ліктями, а він як сказився, а йому наче розум відняло:

— Ти бачила Гнойового? Бачила Гнойового! Кажи!

Меланка лише крекче і зойкає.

— А не бачила ти ніякого Гнойового! А не приходив до вас ніякий Гнойовий! А приходив до нас петровецький. Усі петровецькі! Ото битиму, поки з твоєї голови виб'ю Гнойового. Поки в твою голову вб'ю, що приходили всі петровецькі. Ха, скажи, хто приходив?

— Петровецькі...

— Затямила?

— Затямила...

— Ото сиди мишею й не пискни! Ти не знаєш теперішніх людей? Ти забула, забула? Хату спалять — і нас порішать... Ото як дійде до Василя Гнойового. Та нема більше такого зарізяки, як Василь Гнойовий!

Впавши на лежанку, цокочучи зубами, пасічник Мина шепоче сам собі:

— Краще б він не озивався. Озвався — то й упізнала дурна баба собі та мені на лиху погибель.

Про цю бричку, запряжену двома чалими кіньми, згодом пам'ятатимуть і розказуватимуть, з плином часу розказуватимуть усе більше ті, що виживуть, розказуватимуть, подорослішавши, своїм дітям, згодом онукам, усяким знайомим і незнайомим людям, що траплятимуться на життєвому шляху, розповідь про бричку обростатиме подробицями, яких насправді, може, й не було, а зараз от ця бричка саме в'їжджає в село.

Ця бричка на пружинистих і легких колесах в'їжджає в село, коні сповільнюють біг, бо вже притомилися. Кіньми править чоловік у світлому костюмі і в світлих парусинових туфлях, вітерець колошкає його пшеничний чуб, сірі очі на кругловидому обличчі — як два ситі спокійні перепели. А поряд із цим чоловіком сидить молода жінка в кремовому шовковому платті, яке на вітерці струмує і ллється на її вродливому тілі, наче кремова шовкова вода. Голова її світиться таким самим пшеничним волоссям, як і в чоловіка, тонкі чорні брови тремтять напнутими струнами, а під тими струнами — карі великі очі, в яких застигла німа туга, й від тієї застиглої туги очі здаються ще більшими, ще глибшими, ще виразнішими. Жінка дивиться на сонне принишкле село — і боїться дивитися, наче остерігається побачити те, що поки ховається від її зору, але скоро неминуче постане, вразивши її єство смертельним жахом.

Якесь дитинча, побачивши бричку та двоє незнайомих проїжджих людей у бричці, ув'язується слідом і йде назирці, збиваючи куряву босими ногами.

— Дмитре Дмитровичу...

— Що, моя люба?

— Мені страшно дивитися на цю дитину. Поглянь...

Чоловік через плече оглядається на дитинча, що ступає за бричкою.

— Мале як мале, що ти побачила дивного в ньому...

— Чого воно йде за нами?

— Бо йде,— всміхається Дмитро Дмитрович, зігріваючи жінку закоханим поглядом.— Щоб помилуватись такою красунею, як ти.

— Ой, таке скажеш.

— Таке скажу! Хіба ж воно бачило таких, як ти? Я сам на тебе ніяк не надивлюсь, а що вже про них казати. Поглянь, іде одне...

Справді, ще одна дитина йде слідом за бричкою, не спускає замислених печальних очей.

— О, ще одне...

Бричка поволеньки посувається посеред села, а дедалі за нею більше ув'язуються дітей, ідуть черідкою, збивають хмару куряви.

— Страшно, Дмитре Дмитровичу... Обдерті, нещасні.

— Всіх не пожалієш...

Як заворожені, діти дивляться на коней, на бричку, на святково вбраних чоловіка й жінку, що їдуть невідомо звідки й невідомо куди. Так, наче з району. Так, наче на залізничну станцію.

І раптом чоловік смикає віжками — й бричка зупиняється. Відтак зупиняється на відстані дитяча черідка. А гарна жінка в шовковому платті сходить з брички і йде прямо до них.

Іде — й плаче.

І чого вона плаче?

А в руках... Щось біліє в руках, світиться, проміниться, наче полум'яну грудку самісінького сонця несе в руках. Діти дивляться на жінку й на те сонце, яке вона тулить до грудей, сама обертаючись на сонце. Ось тільки чого вона плаче?

Хліб?

Жінка несе в руках білий пшеничний хліб.

Жінка — хліб.

— Діти,— крізь сльози озивається жінка.— Діти... Ось хліб...

І ножем починає краяти буханець білого хліба. А діти не вірять. А діти не вірять, що жінка зійшла з брички, що крає хліб, що вже тримає в руках білу скибку, й ця скибка пахне на ціле село, на цілий світ. Невже зараз віддасть цю скибку хліба? Кому віддасть?

— Бери, дитино.

Й скибка пшеничного хліба лягає на чорну порепану долоню.

— Бери, дитино.

Й друга скибка лягає на дитячу долоню.

А вони стоять, як занімілі. Тільки вдихають запах. Невже ця жінка не пошкодує порізати всю буханку? А вона вкраяла ще одну скибку.

— Це тобі, дитино.

Всім вділила, крім веснянкуватої дівчинки, що чекає не дочекається.

— Як тебе звати, доню?

— Катя,— ледь озивається.

— Бери, Катю...

Катя боязко бере скибку, а в жінки ще зостається ясна пахуча цілушка.

— У тебе є братик? — питає в неї жінка.

— Є братик... Миколка.

— Візьми й для Миколки.

І віддає їй цілушку, ласкаво гладить долонею по голові, обертається — і йде в сльозах, що хлинули рясно.

Діти проводжають довгими поглядами бричку, а Катя тим часом задки-задки відступає з гурту. Вона також проводжає очима бричку й

жінку, яка вже сіла в бричку, але задкує, задкує, аж поки опиняється в кущах.

У кущах знаходить найглухіше місце, куди й промінь не пробивається, й цілушку хліба ховає за пазуху, а скибку підносить до уст. Зуби самі хочуть вкусити хліб, але вуста цілують. Цілують першим довгим поцілунком, і такий цей поцілунок солодкий, запаморчливий! Цілують другим довгим поцілунком — і цей поцілунок ще запаморочливіший, ще солодший! Відривається від скибки, дивиться на неї так, наче скибка золотою птахою прилетіла в її долоні невідомо звідки — й зараз ось так само випурхне, полетить, зникне. Стискує скибку міцніше, далі знову підносить до вуст — і третій поцілунок ще солодший, ще запаморочливіший.

— Це — від матері божої,— шепоче Катя.— Це божа мати зійшла з неба на землю й принесла хліб.

Обережно, з самісінького краєчка надкушує скибку хліба — й завмирає з заплющеними очима. Дивна цілюща сили хліба п'янить її дитячу голівку. Катя боїться жувати, лише язиком ледь трішки торкається хліба. Торкне язиком — і замре, торкне — і зомліє від утіхи.

Невже це справді хліб?

Як добре, що вона сховалася отут у хащах, і ніхто не бачить її, не відніме й кришки!

Та хоч би яка була скибка, хоч би як повільно жувала, та в якімсь часі її має не стати, і Катя особливо повільно дожовує, боячись ковтнути, бо ковтне — й зовсім не стане. Дожувавши, ковтнувши слину, мацає за пазухою цілушку, випрошену для Миколки, й навкарачки вилазить з кущів, обдивляється, чи ніде нікого не видно.

Ніде нікого не видно, й тепер вона йде додому. Ти здається, що цілушка не тільки пече їй груди, а й просвічується крізь плаття, а тому цілушку може будь-хто побачити й відняти. Отому-то вона боїться зустрічей, а зоддалеки побачивши людську постать, ховається чи в бугилі, чи за деревами, терпляче перечікуючи.

Ось і хата під грушами дикими, стоїть біля криниці мати з порожнім відром, хоче опустити на мотузку відро в криницю — й чомусь ніяк не опустить. Підходить Катя ближче.

— Мамо! — хоче похвалитися хлібом.

А мати не чує, мовби не до неї мовиться.

— Мамцю! — ще радісніше.

Прокидається мати, дивиться на дочку, а в материних очах — їдкі сльози.

— Мамо, чого ви плачете? Мамо, не плачте...

— Як же мені не плакати, коли горе велике...

— Яке горе, мамо?

— Помер наш Миколка... Зараз ось помер.

— Та не міг Миколка померти,— шепоче Катя.

— Заснув — і не проснувся.

Катя біжить у хату. Брат Миколка лежить на рядні в ліжку, долоню поклав під щоку.

— Чуєш, Миколко! Проснись!

Не чує. Катя підступає ближче, торкає за плече:

— Миколко, проснися, я тобі хліба принесла.

Міцно спить—і не просинається. Катя на самісіньке вухо йому:

— Не вірю, ти прикидаєшся, проснись...

І задкує від нього. Може, справді помер, а не прикидається, що спить? Це вона винувата, бо довго сиділа в кущах і їла скибку пшеничного хліба. А Миколка не дочекався на свою цілушку, вділену отією жінкою. Якби Катя не забарилася й прибігла хутчій додому, то Миколка наївся б хліба — й не помер.

Хоче заплакати, але очі сухі-сухі.

Стає страшно дивитися на мертвого Миколку, й вона виходить у сіни, бачить у сінях під стіною драбину — й по драбині лізе на горище. Тут зариється в соломі, й ніхто не знайде її, тут вона сховається від смерті, що ходить по селу й морить людей, тепер от знайшла й зморила Миколку.

Жалко брата, ой, жалко.

Рука торкається пазухи й намацує цілушку.

Повагавшись, Катя дістає цілушку, розглядає, як чудо, а потім підносить до уст і гріє довгим поцілунком. Здається, хліб пахне ще запаморочливіше, ще звабливіше за той, що з'їла в кущах. Е-е, той справді так не пах, як пахне цей!

Катя, радіючи, що сховалася на горищі від усього світу, що ніхто не бачить її, що ніхто не відніме безцінного скарбу, обережно надкушує хліб і жує, боячись згубити хоч кришку.

І мимоволі думається про те, що цей хліб міг би з'їсти Миколка, а їсть вона, і так їй хочеться цього хліба, так хочеться!

І снується в голові: добре, що Миколка помер.

Добре, що помер Миколка, що хліб дістався не йому, а їй. Тепер вона з'їсть хліб сама. Тепер вона залишилася в матері одненька, тепер їй не доведеться більше ділитися з братом, бо він помер — і йому вже нічого не потрібно. Зовсім нічого! Все діставатиметься тільки їй — і те, що вродить на городі чи в садку, й те, що мати десь дістане, й коли хтось принесе гостинця. Мати більше не думатиме про черевички для Миколки, а тільки для неї, для Катрусі, й хустку, може, їй постарається, й нове платтячко, бо це на ній уже зносилося, обтріпалося.

Добре, що Миколка помер, і вже ніколи не попросить ні їсти, ні взутися, не доведеться ділитися з ним.

І який смачний оцей хліб, який смачний!

Галя Музика по драбині залазить на горище й порпається в розсипаній мерві-потерусі. Длубається та длубається, сама і ј до себе говорячи:

— О, правду мама сказала.

Щось намацує в мерві — й скрикує:

— Ой, розумниця-мама!

По якімсь часі спускається з горища в хату, а іі карих очах мерехтять іскри втіхи.

— Назбирала, мамо,— каже дочка.— І як це ви здогадалися розсипати квасолю в смітті і в сіні?

— Мусила здогадатися,— відказує Марія.— Тепер от наваримо квасолі, та з лободою, та з кропивою — ось і страва. А якби не розсипала, то ти не назбирала б. Обдурила їх...

— Кого обдурила?

— А тих, що приходили шукати. Скрізь передивились та перерили, скрізь перекопали та перемацали, а в смітті ніхто не здогадався шукати. Хоч з дідька розумні, та я перехитрувала їх.

Галя миє квасолю в полумиску, а мати йде надвір по лободу. Невдовзі повертається з пучком зеленого бур'яну й каже:

— Там Андрій Синиця питався за тебе.

— Що питався?

— Чи ти в хаті? Я сказала, що в хаті.

— І що ви сказали? — шаріється Галя.

— Сказала так, як є. А він до мене: "Чекайте скоро в гості", й подався своєю дорогою. Так що чекай гостя в хату. И чого б то?

— Чи я знаю,— усміхається дочка.

Розпалює вогонь у печі, ставить у горняті варитися квасолю, а сама крадькома чепуриться — і вмивається, і причісується, і вже вишита блузка на ній. І пісня тихенька цвіте на її вустах. Мати поглядає на свою дочку — й невтямки, що коїться з нею.

Аж тут і Синиця Андрій через поріг. У заломленому кашкеті з блискучим козирком, з-під козирка в'ється смоляний чуб, погойдуючись над високим плескатим чолом, губи міцно стиснуті, повиступали жовна. А очі, очі... Якісь чудні очі в хлопця, наче їх позатягало чадним димом.

Марія дивиться на нього й думає: чи не сваритися прийшов?

— Добрий день, тітко,— озивається.

— Добрий день. Не стій у порозі. Проходь у хату, гостем будеш.

Андрій Синиця проходить до столу — й сідає на покуті. Сівши, прокашлюється і втуплюється в Галю некліпливим важким поглядом, аж дівчині морозко стає:

— Чого дивишся, Андрію?

А він дивиться й мовчить, тільки стискує й розтискує кулаки.

— Як поживаєш? — встряє до розмови Марія.

Андрій Синиця мовби не чує.

"Господи боже мій,— боязко думає Марія.— Якийсь він не такий, цей Синиця, як завжди, якийсь він чужий. То ж балакучий, а це мовчить. То ж сміється, а це насупився. Мені страшно, тільки Галя чомусь не боїться. І, як на гріх, нема хазяїна вдома".

— Що чувати в селі, Андрію?

Мовчить.

— Ось пригорща квасолі звариться, то поїси разом з нами, тільки ж хліба нема.

Ні пари з уст.

"Господи боже мій, та чи хлопець не повередився розумом?"

І раптом озивається Андрій:

— Тітко Маріє, я оце думаю собі.

— Що ж ти думаєш? — радіє його голосу.

— Чи не віддасте ви Галю за мене заміж.

— Овва! — виривається в матері.— А ти в Галі вже питав? Чуєш, Галю, він у тебе вже питав? Молода ж іще Галя зовсім.

— Молода? — перепитав.— А-а, скільки вже їй залишилося жити.

— Що ти сказав? — чудується Марія.— Моїй Галі вже мало залишилося жити? А ти знаєш, скільки залишилося? Й оце так сватаєшся не по-людськи?

Галя вдає, що клопочеться біля печі та біля страви, а сама пильно прислухається до балачки.

Андрій Синиця замовкає — й мовчить.

— Хто тепер жениться, хто тепер заміж віддається? Хто справляє весілля?

— Справляють, мамо,— Галя стиха.

— Справляє той, хто має чим справляти... їсти, пити, музика... А танцювати? Натанцювалися... Горе та сльози.

А сама думає: "Таки причмелений хлопець. На Галю, буває, найде — й відпустить, найде — й відпустить. А коли двоє отаких докупи спарувати? Хай господь бог сохранить і помилує. Галю моя, чи я тобі щастя не хочу? Але немає щастя в нашу хату, саме лише горе та біда".

— Нема в тебе, Андрію, чим відбути весілля, і в нас теж нема,— вголос.

— Є,— лупає посоловілими очима спідлоба.— Є м'ясо.

— М'ясо? Яке м'ясо? Що ж ви зарізали чи закололи? Нема чого різати й нема чого колоти. Може, позичили? Та хто ж тепер позичить.

— Своє маємо... Зготував на весілля.

Сидить за столом, стискаючи й розтискаючи кулаки, наче душить щось — і ніяк не задушить.

— Ще про весілля мови нема, а ти вже м'ясо зготував...

"Таки заслаб на голову, таки повередився розумом. Яке весілля, яке м'ясо? Опух, ноги колодками, а надумав женитися. І прийшов до такої, як сам, не подався до мудрішої. Ох і світ настав".

А сама так прикро:

— До нас у прийми хочеш чи візьмеш Галю до себе?

— Тепер живу сам, то чого маю приставати в прийми?

— Сам? А твій менший брат Семен, а мати?

— Який брат? — супиться Андрій Синиця.— Немає в мене брата й матері нема.

— Як то нема? — й Галя відривається від печі.— А де ж поділися?

— Господи, ой! — зойкає мати, сподіваючись почути страхітливу вістку.

— Нема. Й не було.

Зводиться з-за столу та й іде собі геть, а голову ввібрав у плечі, немов боїться, що зараз його вдарять іззаду...

Мати з дочкою у важкій скорбній тиші їдять варену квасолю з лободою. Мати сьорбне ложку юшки — дочка сьорбне ложку, мати сьорбне — дочка сьорбне. Як тут заходить до хати хазяїн, Павло Музика, лихий та недобрий.

— Сідай з нами до столу.

— Синиця був? — не так питає, як сичить Павло Музика.

— Був.

— Чого приходив?

І хреститься на образи.

— Приходив свататися до Галі.

— Свататися до Галі? І більше нічого? А ви ще живі? Й дивиться злякано на жінку та на дочку — не вірить, що живі.

— Живі...

— Тільки Синиця вийшов із нашої хати, як тут зразу сільрада та міліція його накрили, забрали.

— Сільрада та міліція?

Павло Музика сідає до столу, підпирає голову чорними кулаками. И так сидить, як туман, і губи йому замуровано.

— Павле, то скажи...

Хазяїн важко дивиться на Марію, наче камені кладе на неї. Галя, посірівши, й не цвірінькне.

— А що сказати? Забрали.

— Що ж він такого зробив? Сватався до Галі...

— Сватався до Галі? Брата свого Семена зарубав сокирою, зварив у печі...

— Боженьку ж мій...

— А матір свою Секлету втопив у криниці.

— В криниці? За що ж він матір свою?.. Бож-женьку ж ти наш...

— Бо здурів... А сусіди бачили.

— Здурів...

І раптом Галя починає сміятися, белькочучи крізь сміх:

— Здурів! Андрій Синиця здурів...

— Доню, доню,— мати до неї.

— Андрій Синиця здурів! — сміється Галя веселим сміхом, і така вона радісна, якою давно свою дитину не бачили батько з матір'ю.

Схоплюється з-за столу, кружляє в танці посеред хати, взявши руки в боки, співає:

— Здурів Андрій Синиця! Здурів Андрій Синиця!

Текля Куйбіда з клумаком за плечима заходить на обійстя — й спиняється. Чи то клумак важкий, що ноги підкошуються, чи то захляла, а тільки хилитається жінка, ось-ось назад поведе її, за ворота.

— Маріє!..— ледь витягує голос із грудей.— Ходи-но сюди... У хлів.

— У хлів? — із сіней Марія.

Чудно їй: Прийшла до них Текля на обійстя — й чомусь проситься до хліва, а не до хати. О, й сама вже човпе до хліва. Може, ховається від когось чи злякалася чогось? Дивися, ще слідом за собою біду приведе в двір, наче у них своєї біди мало.

— Що сталося? — питає вже в хліві у Теклі. А Текля Куйбіда клумак з плечей скинула під ноги, відсапується. Марія острашливо за поріг виглянула, чи нема нікого. Таки нікого.

— Звідки це ти йдеш, що ноги заморила?—питає.

— Он, не питай... Помираю з голоду, Маріє, а мій Степанко вже помер. Може, чула за нього.

— Чула. царство йому небесне.

— То, може. в тебе щось випрошу їсти?

— Що ж ти випросиш, коли самі пухнемо...

— Люди кажуть, що ви приберегли зерно.

— Люди набалакають.

— Я ж не задурно прошу, Маріє, ось поглянь лишевь...

Текля Куйбіда згинається над клумаком, засовує руку, щось дістає.

— Ось...

— Що це?

— Хіба не бачиш? Сорочка полотняна вишита.

Текля Куйбіда стріпує руками — й Марія бачить жмакану-пережмакану жіночу сорочку, що світиться святковими узорами на грудях і на рукавах.

— Справді, сорочка,— дивується Марія.

Розглядає сорочку — й мовчить сторопіло, бо язик у неї віднімається, лежить у роті жорновим каменем.

— Гарна сорочка,— стріпує сорочку Текля Куйбіда.

— Плями руді внизу, на подолі...

— Заперуться — й не стане... То візьмеш?

— Як то взяти? А ти де взяла? Що там у тебе в клумаку? Якась ти чудна, Текле.

— Не хочеш сорочку? То візьми рушника.

І, діставши з клумака, розгорнула полотняний рушник, а на тому рушнику — райські пташки поміж квітів райського саду.

— Ось!

І Текля Куйбіда вихоплює другий рушник, ще яскравіший, ще барвистіший, не вишивання, а свято.

— Ось цей подивися!

Ще один рушник випурхує з клумака, б'ється-тріпоче жар-птицею в опухлих Теклиних руках.

Дивиться вражена Марія — й страшно. Страшно, що від людських очей поховалися отут у хліві, страшно ошалілої, знетямленої Теклі Куйбіди, страшно того вишивання, що полум'ям горить у її руках.

— Чого ж воно все попідшивало?

— Попідшивало? Значить, не хочеш брати? Але це ще не все, подивися, скільки тут. Бери, тільки не поскупися хлібом.

Відчиняються двері — й Павло Музика зловісною тінню стає на порозі. Текля Куйбіда, либонь, мала б злякатися, але не лякається, навіть радіє з несподіваної появи хазяїна.

— Заходь, Павле, дивися,— каже,— тільки зачини двері, щоб лихе око не нагрянуло. Поглянь, що я тут показую твоїй Марії. Не думай, і для тебе знайдеться вишиванка по росту. Ось...

І вже тримає в руці вишиту чоловічу сорочку.

— Беріть, що хочете, не жалко, а мені — хоч на пучку хлібця.

Павло Музика як влип очима у вишиту чоловічу сорочку.

— Маріє,— озивається,— ти бачиш?

— Бачу, Павле.

— Чия це сорочка?

— Твоя, Павле.

— Беріть, беріть, людоньки добрі,— втішається Марія Куйбіда.— Ой спасибі, спасибі, хоч сорочка підійшла. А мені плати багато не треба, лише хлібця.

— Моя,— сіпаються губи в Павла Музики. Він і так розглядає сорочку, й сяк.— Ти вишивала, Маріє, ти...

— Я вишивала для тебе, хрещик до хрещика тулила...— мало не плаче жінка.

Бере вишиту чоловічу сорочку в руки, тулить до щік, цілує, а Павло Музика грізно підступає до Теклі Куйбіди:

— Кажи, псяюхо, де надибала мою сорочку? Цю сорочку Марія мені ще десять год тому як вишила.

— Твоя сорочка, впізнав? — тупцяє довкола клумака Текля Куйбіда, наче схопити хоче — й податися з хліва, але сердитий хазяїн заступає їй дорогу.— А я й не кажу, що не твоя. Раз упізнали з Марією — значить ваша...

— Ану признавайся, поки не порішив тебе тут.

— Нащо тобі гріх на душу брати? Я признаюся,— покірливо каже Текля Куйбіда.— Ви тільки подивіться, подивіться.

Смикає вгору мішок — і з мішка сиплеться всяке добро.

— А які рушники, які рушники... А скатерки!

Вишиті рушники розсипаються під ноги, й скатерки зжужмані сипляться, й жіночі блузки, й чоловічі сорочки, й ще всякі скарби.

— Беріть, усе ваше, нічого не треба мені, тільки дайте хлібця,— знову за своє Текля.

— То ти признаєшся чи не признаєшся, псяюхо?! — сікається Павло Музика.

— Та ж з гамазею забрала, з гамазею... Гамазей стоїть над яром, вода підмивала й підмивала землю, аж поки вимила яму під стіною. А це ж коло мене, то я все бачу.

— Ти в гамазей залазила?

— Де б я залізла в гамазей, коли замок на дверях... Вода від яру підмила, то почало сипатися в глиняники. Я оце подалася в глиняники по глину, а там цього добра валяється в баюрі повнісінько. Гріх, щоб пропадало, то я згорнула — й до вас оце зайшла.

— То ж колгоспний гамазей.

— Хто ж каже, що не колгоспний? Авжеж, колгоспний.

Марія хитає головою:

— Як до колгоспу зганяли людей... Тоді в мене цю сорочку забрали. В кого яку вишивку знаходили — забирали. Щоб усе було колгоспне. І в отой гамазей позаносили. З тих пір більше не бачила, звісно. А тепер побачила — й серце облилося кров'ю. Погляньте на це вишивання — там зогнило, там струхлявіло.

— Усуспільнили,— бурчить Павло Музика.

— Га? — наче прокидається Текля Куйбіда.

— Кажу, усуспільнили.

— Горенько, та й годі,— тулить Марія сорочку до грудей.— Скільки горя того — не видно кінця й краю.

— Там у гамазеї така діра в стіні — ще випаде, навіть злодіям залазити не треба... А коли сорочка ваша, то беріть. І що хочете беріть.

— Ану позбирай оце все — гримає Павло Музика.— Все це лахміття!

Текля Куйбіда стає навкарачки, збирає, складає. Хотіла щось би втямити, але не тямить, і голову втягує в плечі, наче боїться удару.

— Забрала? А тепер неси!

— Куди нести?

— Неси туди, звідки принесла... А я не хочу, щоб Шпитальний та Яремний мене посадили. Посадили за тебе. Я не брав, я не крав, то чого маю сидіти за оце... за колгоспівське. Неси.

— Таж зогниє і зотліє там, Павле,— озивається Марія.

— А тобі що до того? Хай гниє і тліє... Колгоспівське!

— Твоя ж сорочка...

— А я кажу, що сорочка теж колгоспівська. Хай зогниє і зотліє. Віддай!

Павло Музика вириває в жінки свою вишиту сорочку — й тицяє Теклі Куйбіді:

— Бери! Йди!

Плаче Марія, плаче й далі за сльозами більше нічого не бачить. А коли розплющується, то нема в хліві ні чоловіка, ні Теклі Куйбіди, з

клумаком того гіркого вишивання, мовби все приснилося — й тепер пече голову та сушить думки.

Дід Карпо Гнилоквас вишневим пужалном стукає в хрестовину вікна — й прислухається. Тихо. Заглядає в шибку-морок у хаті, як і надворі. Наче не тільки надворі, а й у хаті накрапає дощ, наче сіру хмару завіяло під стелю.

— Домко! — оглядається на город і на садок.— Домко...

Чи спить, чи нема?

Загрібаючи кривими ногами землю, дід Гнилоквас іде в хату, бо діло своє знає.

— Домко! — вже в хаті.

Нікого. Морщачись від нудотного запаху, Гнилоквас ступає до квітчастої завіси, що відгороджує куток, і смикає завісу вбік.

— О господи... Христина...

В кутку на вузькому дерев'яному тапчані, вкрита ряденцем, лежить жінка, стуливши руки поверх того ряденця. Пальці такі сухі й жовті, що застроми поміж них свічку й засвіти,— покійниця покійницею лежить. Підборіддя загострилося, ніс загострився, лоб скидається на дощечку, і все це обтягнуто жовтою шкірою, такою тоненькою, що торкнися пальцем — і проткнеш. Майже прозорі повіки затуляють очі. Мрець мерцем. Хоч би губи ворухнулися, хоч би сіпнулася брова.

— Готова... Христе, чуєш? Признайся, ти готова?

Христина мовчить.

— Так готова, дідько б тебе забрав.

Туманіючи головою, Карпо Гнилоквас лапає долонею по кишені, шукаючи куриво, але згадує, що й кресало, й тютюн забувся взяти, а тому досадливо крекче.

— Аж душа затерпла без тютюну... О, Домка!

Домка появляється в хаті несподівано, як божий дух.

Її наче вітром заносить — щупленьку та скручену, суху та легку, мовби то й не людина, а сама лише порожня шабатурка від людини.

— Я тебе кликав...

Домка не йде, а мовби в повітрі летить, бо її вгору підносить біла хмаринка, й та хмаринка — розпущена куделька її сивого волоссячка, схожого на пучок бабиного літа, й під тим пучком бабиного літа її очі видаються схожими лише на пару від очей — на блакитну розкосичену пару.

— Чого прийшов?— питає Домка.— Тобі тут нема чим поживитися.

— Та я так заглянув... До тебе.

— Чого до мене?

— Може, чарку поставиш!

І кахикає. Домка ошелешено дивиться на Карпа Гнилокваса, що горбиться перед нею корчем покрученого, вузластого коріняччя.

— Де ж я візьму? Нема.

— Та знаю, що в тебе й ложки розпеченої смоли не випросиш,— стукає пужалном по долівці.— Я от заглянув... чи не пора вже везти Христину до ями? Либонь, пора. Й не дихне, й не ворухнеться. Це вже скільки вона так лежить?

— Жива Христина! — скрикує Домка.

— Жива? Скільки років отак лежить?

— Багацько, що й не злічити, ще з громадянської.

— Ще з громадянської! — Карпо Гнилоквас дротяною п'ятірнею чухмарить потилицю.— Давно вже пора завезти.

— Але ж не померла, а спить — заламлює руки Домка.

— Що ж це за сон? Скільки можна спати, коли проснеться? Та хтось другий уже давно похоронив би, а ти...

— Доглядаю, годую,— схлипує Домка,— а вона спить.

— Спить? І не говорить? Хоч би слівце сказала вві сні.

— Спить — і не озивається. Колись озветься.

— А ти ото віриш? Ех, Домко! Мор страшний кругом, а ти доглядаєш трупа.

— Не трупа... То сестра моя спить! І в неї діти живі.

— Де ж ті діти?

— По родичах, бо як би я доглядала Христину — І її дітей?

— Навіть чоловік Сава од неї збіг, де він?

— Збіг, то й добре... Нема божого в людях. Перше були душі, а в душах — боже, тепер ні душ, ні божого в душах.

— Чим же ти Христину годуєш, коли самій нема чого в рот покласти, коли сама не стоїш на ногах?

— По-всякому... й помагають мені. Коли як.

— Таж однаково помре! — скрикує Карпо Гнилоквас,— Чудні діла твої, господи...

Роздосадуваний, іде з хати, а Домка тупцяє слідом за ним надвір, бубонить:

— Христина ще жива, бо в неї душа в грудях живе.

— Таж революція ліквідувала і попів, і душу! Дурман... От скільки я вже покійників перевозив, ніхто стільки, либонь, не перевозив, а так душі пі разу не бачив. Ні щоб за грабаркою бігла, ні біля ями, ні на цвинтарі. От коли труп, то його добре видно, бо труп є труп. А душа? Яка вона — з лопуцька? Дуту придумали попи, щоб обдурювати народ, щоб жили сотати з народу. А народ наш такий дурний, що радий. Авжеж, душа е, душа житиме на тому світі в царстві небесному.— Він стукає пужалном об землю.— Нема царства небесного — і вже ніколи не буде, ото треба жити на цьому світі.

— Хула на бога до добра не доведе. Бог, помагає віруючим.

— Бог? Де той бог? Немає бога так само, як немає душі.

— Покарає бог за такі слова.

— Покарає?.. Ось мор стоїть, земля стогне. То, може, бог карає? Карає і винуватих, і невинних, і дітей малих? А діти малі перед богом завинили чим?.. А коли не бог карає, то чом бог не заступиться за невинних? Христина, може, завинила чимось перед богом, що бог її приспав, уже скільки років спить? Ах, Домко, якби той бог був та бачив!..

— Не оскверняй уста свої богохульством,— гнівається Домка так, наче й не гнівається, бо голос у неї тихий і спікійний.— Бог перед Христиною не винуватий, а Христина перед богом безгрішна. Заморилася — й заснула. Вона провісниця була. Може, таке побачила попереду, що страх зморив її — і вона спить.

— Перечікує, ха-ха-ха.

— А я доглядала — й доглядаю сестру. Сонна — це не мертва. Сонна проснеться, а мертва ніколи не проснеться. А як проснеться, то ми її послухаємо, що вона там бачила; й чула.

— Де? — буркає Карпо Гнилоквас.

— А там, де Христина спить.

— Й чого наш народ такий дурний?— дивується Карп Гнилоквас.

— Хто дурний? — не тямить Домка.

— Народ наш дурний! — хакає той.— І ти дурна.

Та й іде до грабарки, що стоїть на шляху. Бере віжки, і вйокає на коня. Грабарку застелено мішком, з-під мішка! стримлять чиїсь тичкуваті ноги. Домка дивиться услід покійницькій грабарці, хреститься.

— Сестра спить, а все знає, все бачить. Скрізь бачить. А душа її не спить, душа її мучиться так, як кожна жива душенька, вбирає все, вбирає... Проснеться! А проснеться, то розкаже всім, чого надивилася, ой, розкаже. Набалакав Гнилоквас, нема душі ні в кого. Може, в тебе нема, бо такі не мали душі й не мають, а в Христини є душенька, балакаю з нею, як же мені без її душеньки? А я не душогубка, не душогубка...

Сусідка Юстина дивиться на Галю жалісливо-жалісливо, похитує головою й каже:

— Ми з тобою, Маріє, таки надівувалися колись, гріх казати. Й нажилися трохи. А що вона бачила? Як свічка...

Галя Музика справді худенька й тоненька, як свічка. Вітерець теплий хлюпостить волоссям на її голові, наче то кволе полум'я здригається, і плаття полощеться на грудях, довкола ніг. Дівчина стоїть неподалік на причілку хати під вербою й стиха співає:

Нема мого миленького,

поїхав за Десну,

сказав: "Чекай мене, дівчинонько,

на другую весну"...

— В чому й дух тримається,— зітхає Марія, сидячи під воринами побіля сусідки.— Й за що її так господь покарав? То споночіє в неї в голові, то розвидниться, то споночіє, то розвидниться.

— А така славна! Дивлюсь на Галю — і її бабу згадую, а твою матір...

— Пішла на той світ, щоб на цьому не мучитись.

—— І ще її прабабу згадую, Галя й на неї схожа.

— Своєю смертю померла, одного року до ста не добрала.

— Галя і в тебе, Маріє, вдалася, і в бабу свою, і в прабабу... Краплинка води!.. І лицем чорнявим та очима карими, і співом своїм.

Доспівавши тим часом пісню, Галя починає спочатку, бо гак її та пісня заворожує:

Нема мого миленького,

поїхав за Десну...

Мати всміхається журливо:

Співає гарно. Я так не співаю гарно, як Галя. Де яке слово почує — і зразу перехоплює, ото вже вдалася. І так з самісінького малечку. Хоч би яку довгу пісню почула, та коли вже пісня влетіла в її вуха — з пам'яті не вилітає, тримається кріпко. І скільки там пісень у її серці, либонь, сама не відає.

— Як соловейко...

— Де там тому соловейку! — Марія не згоджується з Юстиною.— Соловейко знає одну пісню, співає свою пісню всю ніч. Полетить за море, і з-за моря з тією самою піснею повертається навесні, чогось не вчиться тамтешніх, не переймає. А Галя... Та це навіть не тисяча, а ціла хмара соловейків! А якби Галя полетіла за море, то хіба звідти не повернулася б з новими піснями? Перейняла б там чужих пісень, і чужі пісні стали б для неї за рідні...

Галя співає:

Ждала, ждала дівчинонька

та й на порі стала...

Зелень садків, зелень верб і тополь довкола стоїть густою-прегустою зеленою водою, якою схлюпує вітер, перелопачуючи мерехтливе срібло сонця на тремткому листі. Високо пропливає чорногуз, пропливає повільно й далеко, наче остерігається землі, наче боїться зблизька глянути на вимерле село та на сонних людей. А над їхнім обійстям чи не пісню Галину почув, що затримався у високості, пішов колом, далі другим колом пішов!.. І, зрештою, подався своєю незнаною небесною дорогою.

— Які пісні знала сама, таких і Галю свою навчила,— каже Марія.— И тепер вона знає більше за мене, більше за всеньке село. Їй не тільки хочеться поспівати, а й спів свій передати, ось тільки кому передасть?.. Охо-хо-хо! Де таке бачено: ледь ходить, а співає? Нема сили, нема здоров'я, зовсім захляла. Як порятуватися? Сама для себе просиш смерті у господа бога, а для дитини своєї гріх просити. Гріх просити, хоч, може, всім було б краще, аби не мучитися.

— Бога й просити не треба,— озивається Юстина.— Тут життя таке, що, дивися, скоро над усіма змилується, щоб не страждали... Та Галю ой як жалько!.. Я таке придумала і своєю головою. Пусти завтра Галю зі мною у Петрівку.

— Галю пустити у Петрівку?— дивується Марія, мимоволі згадуючи, яких то страхів у їхньому селі набалакано на тітку Юстину, що вона така й сяка, що вона людоїдка. Але так охляла, що навіть сили нема злякатися від усіх тих згадок.— А чого їй іти у Петрівку? Й ти чого підеш?

— У мене ж там брат Сава робить на тракторі, чи ти забула?

— Не забула.

— То я оце до брата надумала навідатися, то й Галю візьму... Йому дають за трактора, Сава не голодний. Хіба не пригостить Галю? Пригостить.

Сонна пустка в душі така, що нема страху,

Галя співає на хатньому причілку.

На грачиному, довгоносому обличчі дядька Сави пухнасті вицвілі вуса схожі на степову ковилу, що міниться сивими полисками на пружному леготі. Сорочка на гандрабатому тілі — наче на кілках. І сорочка, й штани, й чоботи його просякли мастилом, пальним. Здається, він куриться таким самим чадним димом, як і його трактор.

— Під'їла? — питає дядько Сава.

Лице його потемніло від роботи на тракторі і лиснить, як халява, а зуби світяться білою добірною квасолею.

Галя вдячно всміхається й питає:

— А хочете, я вам заспіваю?

— Заспіваєш? — дивується гандрабатий дядько Сава, — А то ж чого?

— А за лемішку та кисіль!

— Заспівай, дівчино.

Дядько Сава пучками пальців ворушить ковильні свої вуса — й не так статечнішає на виду, як сутеніє. Галя Музика виставляє вперед ліву руку, кладе руки на лозинистий свій стан.

І вже дзвенить її голос:

Ой на горі огонь горить,

а в долині козак лежить,

посічений, порубаний,

китайкою накриваний.

Дядько Сава слухає, гірким тужливим поглядом голублячи дівчину, а коли вона доспівує пісню, розчулюється:

_ Ох і голос, ох і пісня! Як тебе віддякувати? Просто не знаю, як тобі віддякувати.

Й тільки він сказав — віддякувати, як Галя знай тільки й дивиться на його руки, помережані вузластими жилами. Що робитимуть ці роботящі сильні руки? А вони вже залазять у полотняну торбу, накриту латаним-перелатаним мішечком, і дістають звідти цілушку хліба.

— Це тобі, дівчино, бери.

Галя бере — й боїться брати. Невже це їй, невже дядько Сава так розщедрився? Оце тракторист так тракторист, не обманула тітка Юстина, привела її сюди у Петрівку не марно.

— Спасибі,— шепоче Галя, не вірячи в своє щастя, тулячи скибку до грудей.

— Їж на здоров'я.

Набравшись відваги, зухвало оглянувшись на Петрівку, що біліє хатами неподалік по горбках, подивившись на трактор, що чорніє край польового путівця, Галя відставляє вбік босу ліву ногу — і співає:

Ой гук, мамо, гук,

де козаки йдуть,

ще й зеленая та доріженька,

де вони ідуть...

Дядько Сава пучками торкає розмаяні ковильні вуса, крадькома торкається очей, наче витираючи черству сльозу, й схиляється над мішком, під яким сховано торбу. Галя гострим поглядом так і пасе його руки. Що дістануть руки з торби?

Біле-біле, чисте-чисте...

В чорних руках — грудочка сяйливого цукру-рафінаду!

А може, ще не рафінад? Ні, рафінад! А може, це не для неї? Ні, дядько Сава простягає їй грудку цукру.

— Спасибі,— шепоче Галя.

— Їж на здоров'я, дівчино.

І скибку хліба, і цукор Галя ховає за пазуху і, мліючи від щастя, задихаючись від такої несподіваної удачі, відставляє ліву ногу вбік, уже її

вуста розтуляються, уже вона ось-ось знову заспіває. Та дядько Сава кладе їй долоню на плече й каже:

— Не треба, дочко.

— Не треба? — дивується.

— Бо таки справді не треба,— суворо каже дядько Сава.— Бо в мене вже порожня торба.

— Та я вам так!

— Однаково не треба. Співаєш ти дуже славно. Я вже наслухався.

— Та я ж...

— Коли хочеш,— милостиво каже дядько Сава,— то ще приходь коли-небудь поспівати, сама чи з тіткою Юстиною А в мене тим часом і торба поповниться, а то схудла... А тепер іди, бо в мене робота. Тітка Юстина переночує ниньки у Петрівці — й завтра подасться. Не боїшся сама йти?

— Не боюся.

— Отам за зеленим житом — і село твоє. Дорогу знаєш, не заблудишся?

Дядько Сава кладе шкарубку долоню їй на голову, й Галі від його доторку стає так добре, так затишно, що нікуди не йшла б, що отак і стояла б під захистком дядькової долоні.

— Ти не бійся, йди.

— А як злякаюсь, то заспіваю, ось ви й почуєте, правда?

— Співай, дитино, співай.

Дядько Сава ступає до трактора, а Галя — в зелене жито, наче в зелену воду.

А що зразу ж стає лячно, то вона й мугикає пісеньку. Стиха мугикає, бо ще не дуже страшно, та й дядька Саву ще видно біля трактора, коли оглянутись назад... Любив козак дівчиноньку, любив та й не взяв, ой, жаль, жаль...

Петрівки вже не видно, й дядька Саву не видно за горбом, а молоде лискуче жито погустішало та поглибшало, світиться синіми волошками. Вутленькі колосочки повибивалися з гострого листячка, вусики такі, мов ковильні вуса в дядькі Сави. Й коли дозріє житечко?.. Любив козак дівчиноньку людям — не собі...

І раптом наче невидна пташка гострим крилом у полі черкає душу — й Галя мало не прикипає до стежки.

Здалося чи не здалося?

Здалося чи не здалося, що ген-ген у хвилях жита майнуло щось? Отамечки збоку? Галя обертається на зір, полохливий і пильний зір, а потім, оглядаючись, починає дрібно перебирати ногами. Заспівати, щоб почув дядько Сава, голосно-голосно заспівати? Та хіба він почує, коли далеко десь за горбами... Приїхали до дівчини три козаки в гості...

Оглядається — й завмирає від несподіванки.

Чорнявий парубок виринає ген-ген у молодому житі, наче погойдується по пояс у накотистих хвилях. Розхристана вишита сорочка тріпоче на грудях, вугільне волосся над чолом мерехтить іскрами в сонячному промінні. Де він узявся тут, у полі? Хто це такий? Може,

якийсь петровецький, а може, й не петровецький, тільки в своєму селі вона таких не знає.

О, руку звів, наче рукою манить до себе.

Може, хтось знайомий, тільки Галя не вгадає? Бо чого б ішов назирці за нею, бо чого б кликав до себе.

І всміхається. Якось так силувано, кривлячи губи, наче йому болить щось. Галя хоче всміхнутись йому у відповідь, бо ж парубок такий славний, але душа її насторожилася й затерпла.

Якось він так чудно йде через жито до неї, мовби долає круту воду, все ближче та ближче, повищавши в рості і геть посутенівши смаглим лицем, наче лице задерев'яніло.

Ні, таки незнайомий парубок. А славний, тільки якийсь чи дивний, чи чудний.

І чого мовчить, чого не озивається? Хіба так парубок підходить до дівчини, що не всміхнеться й не озветься, а тільки дивиться страшно? Чого він так страшно дивиться, коли довкруж — такий чистий польовий простір і такі ясні блакитні бані вгорі небесні?

І що то він тримає в'юнке та блискуче в руках?

Лишенько, та це ж бо залізний ланцюг у його руках порубцьованих та покритих бородавками.

— Віддай хліб!..

І той ланцюг порскою гадюкою злітає вгору над Галиною головою, ось-ось обхопить шию смертельним зашморгом. І дівчина з розпачливим

зойком кидається вбік, і ось вона вже біжить стежкою, аж серце заходиться в грудях, аж серце їй стає в самісінькому горлі, що продихнути не годна.

— Віддай хліб!..— чується ззаду.

Той крик-стогін мовби шмагає Галю по спині, ладна бігти ще прудкіше, але молоде жито б'є в груди, але повітря стає стіною, але ноги влипають у землю. Здається, що тупіт ззаду не відстає, а ближчає, що залізний ланцюг скоро зімкнеться на шиї, і їй хочеться лементувати. І їй хочеться лементувати, щоб почули люди, щоб оборонили від напасника, який хоче її задушити — й відняти хліб та цукор, що дістався від дядька Сави.

— О-о-о! — кричить у білий світ.

А білий світ не відгукується на її розпач.

Спіткнувшись, Галя падає в жито — і вже не має сили знестися. Що буде — те й буде, й вона заплющується, припавши губами до землі, вдихаючи давке порохно.

Співають жайворонки.

Потоки срібного співу дзвенять угорі, й Галя спершу навіть не розуміє, що то жайворонковий спів, бо хіба ж може весь білий світ співати, як жайворонок? Аж не віриться, що почула ту музику тільки тепер, і вона цілющими ліками вливається в душу, змиває сліпий страх.

Помацавши за пазухою хліб та цукор, Галя відриває голову з землі, сідає і, бачачи довкола тільки шелестке жито, слухає жайворонків, які співають начебто ще запопадливіше, ще дзвінкіше.

Галя зводить голову, сторожко дивиться понад житом, що вигойдується розлогими хвилями. Ніде нікогісінько, тільки пустельне зелене море, тільки святково чиста блакить над, зеленим морем.

Чого .вона злякалася, чого? Може, той залізний ланцюг їй тільки привидівся, а насправді не було ніякого ланцюга й той парубок не хотів її задушити, аби відняти хліб? Не інакше, як вистежив, що дядько Сава пригостив її хлібом та цукром,

А може, примарився й парубок у вишитій сорочці?

Е-е, ні парубок у вишитій сорочці не примарився. Славний такий, чорнявий, смоляний чуб. Ось тільки лице скривлене й очі страшні.. Бо голодний, а тому нездоровий, хворий. Просив хліба, щоб підкріпитися, а вона йому не дала.

Де він?

Галя зводиться в шумкому житі, в співі жайворонків, дивиться наокіл. Може, десь вигляне чубата голова? Не видно. , А коли... а коли вмер із голоду?

Повагавшись, Галя засуває руку за пазуху, дістає скибку хліба — й підносить перед собою, тримає так, що видно хліб і жайворонкам, і сонцю, і всьому білому світу. Повинен би побачити й отой парубок, що стежив за нею, що біг назирці.

Лише лискучі зелені хвилі молодого жита.

Галя дістає з-за пазухи грудочку білого рафінаду — й простягає перед собою. Поглянь! Хіба ти не бачиш — ось цукор, ось хліб!.. Ще й співається:

Там Василько косу носить,

тонкий голос переносить...

Не бачить, не чує... Поїхав за Десну...

Руки опускаються, як зів'ялі, й Галя поволеньки плине зеленим морем до села, що вже ген-ген закучерявилося яблуневими та вишневими садками.

Грабарка скрипить немащеними колесами, гнідий кінь покивує головою, що важко обвисає, а він задирає раз по раз її вгору, наче боїться загубити на курному сільському шляху. Карпо Гнилоквас ступає обіч грабарки, і його довгообраза голова також обвисає на груди, то він раз по раз сіпає нею, наче також боїться загубити,

— Карпо, Карпо!..

Гнилоквас не чує. Тоді Юстина, що сидить на лавці під вощінням, уже не кличе, а зойкає якнайпронизливіше:

— Ой... Ой!

На той зойк Гнилоквас зупиняється, дивиться на тітку болотяною каламуттю сонних очей.

— Чого стогнеш? — питається.— Ще жива?

— А підійди-но сюди,— просить Юстина.

Карпо Гнилоквас з батогом у руці чалапає до тітки.

— Чого тобі? — каркає.

— Сиджу та жду тебе... Везеш когось? І киває на грабарку, з якої стримлять угору чиїсь темні закоцюблі пальці.

— Везу... Може, й вас підвезти?

— А куди підвезти? — питає Юстина.

— Та до ями, куди ж.

— Е-е, до ями не хочу,— лагідно відказує тітка Юстина, рада, що Карпо Гнилоквас спинився та балакає з нею по-людськи.— Хочу на цвинтар, а не до ями.

— Зараз?

— Та ще не зараз, бо годна дух перевести.

— Як годна перевести дух, то переводь собі. А нащо кличеш? — без гніву гнівається Карпо Гнилоквас.— Бо в мене робота, село велике. Поки об'їдеш туди-сюди, а тут іще з тобою балакай. Дурна ти, Юстино.

— Бо справді дурна,— лагідно згоджується Юстина.— Візьми ось...

І подає йому якогось вузлика, що сіріє у бур'яні під лавкою.

— Ходила у Петрівку до брата Сави, то він трохи риби дав закропитися.— Візьми, це тобі.

Карпо Гнилоквас бере той вузлик — загорнутий у пілочку полумисок, що справді таки пахне смаженою рибою.

— То завезеш на цвинтар? — питає тітка Юстина.

— Безпремінно! — тулить гостинець до грудей.

— Тільки ж дивися, не до ями, бо святий бог усе бачить, він не простить.

— Ага, на цвинтар,— обіцяє Карпо Гнилоквас, бо пообіцяти хіба важко — та ще й за печену рибу.

— Я дурна, дурна, але ти не думай ото, що зовсім без олії в голові,— тішиться собою тітка Юстина.— Хочу з тобою наперед умовитися, а з грабарем Никоном я вже потолкувала, він мені обіцяв могилку викопати. Я в нього могилку велику не прошу, бо нащо мені велика? Я сама собі маленька, а ще всохла, то багато місця не залежу, правда?

— Правда... То кажіть, що хочете, бо в мене робота,— нагадує Карпо Гнилоквас, готовий поспішати, бо тітка більше риби не дасть.

— А тільки ж я хочу поміж своїх, о. Коло батька та коло матері, коло діда та коло баби, коло сестри своєї Килини та коло брата Ілька.

— Чи не однаково?

— Бо не однаково!— ласкаво заперечує тітка Юстина. — Я й грабареві сказала, де саме копати... Були разом на світі цьому, то й на світі тому хочеться бути разом, з ріднею, бо з ріднею скрізь легше. Бо в отій ямі — як у колгоспі, а я до колгоспу не хочу. Я ж одноосібниця, знаєш?

— Та знаю, що одноосібниця.

— То чого мені в той кагал? Не хочу.

— Ох і одноосібниця ти, Юстино!

— Авжеж, авжеж, не хочу в яму, хочу до своїх, поміж своїх. Тільки ж ти, Карпо, не обмани мене. Я тобі рибу дала, я з тобою договорилася, бо гріх буде тобі за мене.

— А, де той гріх...

— І суд божий,— нагадує Юстина.— Нема людського суду, то божий буде.

— Ждіть, ждіть.

— Ждатиму,— обіцяє тітка Юстина.— Як на цьому світі не дочекаюся, бо вже ледве клигаю, то на тому світі дочекаюся, бо на тому світі що? Лежиш собі і ждеш, ні роботи ніякої, ні колгоспу, що тобі день, що тобі ніч...

— Ну, в мене робота.

Карпо Гнилоквас іде до грабарки, той тітчин вузлик тулить поблизу мертвої руки, що вгору задерлася зі скарлюченими пальцями, смикає за віжки. Гнідий кінь стріпує гривою і хвостом, відганяючи мух та ґедзів, і скриплять немащені колеса.

— А не повинен би обдурити, я йому рибу дала. а кому б ще гостинця дати, коли більше нема кому...

Василь Гнойовий випростується над колодою, на якій рубає дрова, і, тримаючи в руці сокиру, дивиться на жінку, що йде від воріт. Голову в жінки пов'язано білою хусткою, а тому її смагляве лице — як великий чорний вугляк, а на цьому вугляку палахкотять очі гострими присками.

— Добрий вечір,— вітається жінка, дивлячись спідлоба пильно-пильно.

Василь Гнойовий різко відкидає сокиру на траву й зле питає:

— Хто така?

— Вечір добрий,— ще раз вітається жінка.— Не впізнаєш?

— Багато всяких тут ходить через село.

— Та я ж Горпина.

— Яка Горпина?

— Горпину забув? З Забари я, твоєї Ольки рідна сестра.

— Горпина?— роззявляє рота.— Моєї Ольки сестра?

— Так змарніла, що не впізнав?

— Овва!.. То це справді ти, Горпино, чи мара?

— Та це я така, схожа на мару,— каже Горпина й проводить долонею по сухих очах, наче сльози витирає.— А як там Олька?

— Нездужає... Чого навідалася? — І, не чекаючи відповіді, скрикує зачудовано: — Та ти ж молода, а постаріла так!

— Бо постаріла, правда твоя... В хаті Олька? То я зайду до неї.

— Та кажу, що нездужає, то в коморі лежить, бо дух важкий від неї...

Горпина йде в комору, а Василь Гнойовий збирає нарубані дрова, бубонить:

— Хтось би другий вже давно перестав годувати таку жінку. Надумала вмирати, то вмирай, а я, дурний, годую. Гут самому нема чого в рот покласти, а я... Мала б за мною глядіти, а я глядю її.

Несучи дрова, спиняється в сінях перед коморою, звідки чуються тихі жіночі голоси.

—— І чого вона прийшла з Забари? Та ще проти ночі... Розпалює в печі, до вогню ставить чавунець. У чавунці, залитому водою, стримить кістка з м'ясом.

— Раз проти ночі, значить ночуватиме. Ха! Це ж там у Забарі собі думала, що я тут нагодую її! Прийшла об'їдати, бо свого нема. А в мене є? А мені хтось дає чи мушу діставати? Дістаю, поки ребра не пощитали.

І Василь Гнойовий уже гнівається, наче бідолашна Горпина таки об'їдає його, таки з рота видирає.

— А вона ж молода й славна. Якби трохи підгодувати, якби на кістках наросло... А з чого наросте, коли голод, коли від вітру валиться.

У печі горить вогонь, кипить у чавунці м'ясо, дедалі густіше пахнучи на хату, а хазяїн ходить від вікна до вікна (аби хвороба не привела ще якогось гостя) й думає, й думки в голові перевертаються важкі, як брили землі під плугом.

— Коли вони там уже перебалакають? Як сороки. Досипає в чавунець пригірщ пшона, кидає обчищену цибулину — й ковтає слину.

— Сам собі за господиню, крий його цариця небесна... О, заходь, заходь, Горпино,— побачив гостю в порозі,— бо вже й вечеря поспіває. Побалакала з Олькою? Горе їй та мені. А за що мені таке горе? Сідай на лавці, бо в ногах правди нема... Ось підкріпишся з дороги, бо захляла.

— Спасибі ж тобі, Василю — дякує Горпина,— за твоє чуле серце. Вже забула, коли гарячу страву несла до рота Життя таке, що не знаєш, де знайдеш, де загубиш. Покійна мати наша що казала за тебе? Казала, аби Олька не виходила за тебе заміж, бо в тебе черства душа. А яка ж у тебе черства душа, коли Олька впала з ніг і лежить, а ти її глядиш? І мені ось не жалієш.

— О, ваша мати набалакала! — сердиться Василь Гнойовий, беручи чавунець руками з ганчіркою та розливаючи по глиняних мисках.— Набалакала — і в могилу, бо так легше а я тут мучуся, доглядаю Ольку... Тільки не квапся їсти, бо попечешся. Хай вихолоне, потрошки братимеш, бійся багато аби здоров'я зовсім не збавити.

Сидять за столом навпроти одне одного, а за вікнами — вечоріє журливо.

— Заміж так і не вийшла?

— Яке тепер заміжжя...

— А мені так не поталанило з твоєю сестрою! Якби інші часи, то якось би лікував, а теперки?.. Ну їж, призволяйся... Дивлюсь на тебе, Горпино, й жаль бере, бо і в тебе щастя нема... Ось і їй занесу поїсти, хай закропиться гаряченьким з моєї руки.

Горпина сидить і чекає, поки повернеться хазяїн, а коли зрештою, він повертається, то в її очах стоять сльози.

— А таке ж набалакують на тебе!.. А ти ж такий добрий!

— Хто набалакує?

— Всі... Навіть Олька.

— Всі, навіть Олька? — зводить настовбурчені брови.— Ти їж, їж. А що Олька набалакує?

Горпина тре кулаком по обличчю, схлипує — і:

— Каже, що ти розбоєм живеш.

— Оце Олька так тобі сказала?

Горпина міцно й гірко стискує губи, покивуючи головою.

— Так сказала?— допитується хазяїн.— Говори!

— Сказала... Що розбоєм... Що по селах ходиш... Як не в своєму селі, то по чужих... Разом з такими, як сам.

— А вона бачила?

— Каже, що знає...— І киває на миску зі стравою.— Й за це м'ясо мені сказала. Що корови своєї не було, не різали, а м'ясо їсиш.

— А вона не їсть? — скрикує Василь Гнойовий.— Ось я їй заніс — і вона їсть. То чого їсть, коли мене сварить, га? Хай не їсть! А чим би я годував її? В колгоспі не розживешся.

— Що правда, то правда.

Василь Гнойовий кладе на столі два набубнявілі жилами кулаки.

— Каже Олька, що живу розбоєм? І живу! Бо інакше не проживу, і вона б інакше не прожила, а так скрипить, іще тягне.

— Хіба тобі можна? Ти активіст...

— А хто знає? Ото хіба що жінка знає... Беру в тих, у кого є. А у кого нема — в того не беру. Ти їж, їж.

— Сьорбаю потрошку... Жаль тебе, Василю. Це ж народ тепер такий страшний.

— Народ страшний, а я ще страшніший! — гордо так, гнівно.

— Попадешся в чиїсь руки...

—-— Ще нікому не попався — й не попадуся. А як інакше?.. Ох і Олька! Вона ж слаба в мене, три чисниці до смерті!.. Їсть — і сварить мене. А як би вона жила, якби не мій розбій? Отака жінка, отака вдячність. Хоч добре, що від такої жінки господь бог дітей не дав.

— Горе дітей не мати.

— Аби вимерли?.. Я ось що надумав, Горпино... Ти їж, підкріпляйся.— Василь Гнойовий зводиться, ходить по хаті, мовби його нечиста сила колотить. Далі спиняється й каже: — Не йди в Забару, зоставайся в мене.

— Переночую — й завтра подамся.

— Е-е! Назавжди зоставайся, будь мені за жінку.

—— За яку жінку? — не тямить Горпина, забуваючи ложку в мисці.— Таж у тебе є жінка, маєш Ольку, сестру мою.

— Та яка вона мені жінка? Ти ж бачила. Ні встати, ні попорати, ні себе опоштати. Каліка. А я ще при силі, при здоров'ї. Сам себе прогодую й тебе прогодую. Бо що тобі в Забарі? Пухнутимеш з голоду — ото й усе, поки ноги витягнеш. Дивлюсь на тебе, Горпино, й жаль крає душу... Мене доглянеш, за сестрою дивитимешся, а я тебе не скривджу.

Горпина ледве спромагається на слово:

— Де ж таке чувано.

— Е-е, ще не таке чувано.

— Я б і зосталася, але ж Олька — сестра моя, та й перед людьми сором.

— Сором очей не виїсть. Посоромишся трохи — і звикнеш. Ти не думай! А я тебе і прогодую, і зодягну. Бо ще маю оці руки.

Й показує їй свої руки — довгі, мотузовані жилами, з порепаними долонями, з чорною землею під нігтями.

— А як попадешся?— питає Горпина.— Бо ти доскоцький, але й на тебе знайдуться доскоцькі.

— Двом смертям не бувати, а одну не обдуриш. Ось, подивися...

Василь Гнойовий підходить до скрині, відчиняє віко — й жужмом дістає звідти всяку всячину, всякий крам та одяг.

— Для кого постарався? Таж для своєї Ольки. Другі жінки ходять у дранті, у лахмітті, а в моєї ген скільки обнов. Але ж їй не до обнов. То дістануться тобі, ти все посходжуєш... Приміряй оцю хустку.

Кидає жіночі лахи до скрині, а Горпині простягує квітчасту хустку з торочками. Повагавшись, Горпина боязко бере хустку, гладить пучками пальців.

— Гарна,— шепоче.

— Не бійся, приміряй.

Горпина знімає свою марку білу, закутується квітчастою — і запитально дивиться на Василя Гнойового. Мовляв, скажи, чи личить, бо ж нема в хаті дзеркала, щоб подивитися на себе, щоб полюбуватися.

— Як наречена! — хвалить він.

— Ет,— несподівано шаріється Горпина.

З сіней чується якийсь шерех, якесь човгання, якесь кректання. Бряжчись відро. Потім починають повільно відчинятися двері, вже й відчинилися, та ще нікого нема — і в знеможливій тиші з'являється рука на одвірку, далі нога на порозі, потім і немічна постать жіноча згорблена.

— Олько, ти? — виривається в чоловіка.— Встала?

Олька — сама тінь від людини. Сива голова похитується на тонкій шиї. На обличчі тремтить блідий туман болісної усмішки, й випиті вуста тремтять болісно.

— Закортіло до вас.

Хапаючись руками за стіну, ступає до вікна, за яким уже темними густими коноплями стоїть вечір, і знеможено опускається на широку лаву. Відсапується, наче не з комори через сіни перейшла, а здолала далеку дорогу.

— Чуєш, Горпино? — озивається.— Славна ти в хустці.

— Та я зніму зараз, це Василь...

— Не знімай,— каже Олька.— Ходи в хустці. Хай тобі дістанеться, ніж якійсь другій.

— О, таки правда,— тішиться чоловік.

Олька молитовне складає перед собою висхлі руки — й тихенько, з болісною усмішечкою каже:

— Я оце лежу й таке собі надумала... Скільки вже мені лишилося жити? Один бог знає, тільки ж небагато. Чує моя душа, що небагато... Вже ти, Василю, намучився зі мною, то більше не мучитимешся.

— Олько, гріх таке говорити! — чоловік до неї.

— А я добра тобі хочу. Ось і надумала: хай Горпина залишається в нашій хаті — і живіть з нею.

— Як жити? — в один голос вигукують сестра й чоловік, подивовані, що вона чи вгадала їхню балачку, чи підслухала.

— Живіть, як чоловік і жінка.

— Ой, Олько,— схлипує сестра. Й береться розв'язувати хустку па голові.— Це твоя хустка...

— Не знімай, не знімай! — Олька до неї. — В тебе є здоров'я зносити хустку, а в мене його нема. Чуєш, Василю? Залишай Горпипу, хай буде тобі за жінку. Чуєш, Горпино? Хай Василь тобі за чоловіка буде. Ви помиритеся. Василь хоч і зарізяка страшний, а з ним жити можна.

Зводиться з лавки, хапається рукою за стіну.

— А ти куди? — чоловік до неї.

— У свою комору, там і вмирати буду. А ви тут зоставайтесь, не йдіть за мною. Та побалакайте ладком, та договоріться. Договоріться по-людському...

Човгає через поріг, і двері за нею скриплять, зітхаючи й стогнучи.

— Дядьку, дайте їсточки.

— Де ж я тобі візьму?

— У вас є.

— Хто тобі сказав, що в мене є? — сердиться Павло Музика так, що жили напинаються — скипають на лобі. І вже пильніше приглядається до хлопця, що забрів на обійстя, стоїть у подертій сорочечці та полатаних штанцях, босоногий, а бузинові очі зелені дивляться так жалібно, так благальне, що мало гарячими сльозами не бризнуть. — А чий ти будеш?

— Хіба ви не знаєте? Сусіда ваш.

— Грицько?

— Вже ж Грицько.

— То чого в свого батька Гаркуші не просиш їсти? І в своєї матері?

—— Нема їсти в нас, а батько зліг, — переминається з ноги на ногу малий Грицько.— Дайте їсточки! Бо й я помру так, як мої брати повмирали. Я не за дурно прошу, я відроблю вам. Чи тепер на городі, чи тоді, коли виросту.

— Еге ж, виростеш, коли не помреш, — бубонить Павло Музика. — А не хочеться вмирати, хочеться пожити, правда?

— Хочеться, дядьку!

— Хе-хе,— вишкірює в усмішці зуби Павло Музика,— дурне, а хитре... Може, тобі дати булку?

— А що таке булка? — питає Грицько.

— Це такий білий-білий хліб, а пухкий, як пух.

— Не обманюйте, дядьку,— темнішаючи на виду й ковтаючи слину, каже Грицько.— Видумуєте за булки, немає булок ніде. Не бачив... Є маторжаники, є коржі, є підпалки, е пампушки, а булок немає, не бачив.

— Та чого ти злякався, що дам булку? Немає в мене булки, не дам.— І сам собі під ніс: — Та якби й була б, то не дав би.

Павло Музика зникає в хаті, а малий Грицько жде на причілку. Бо хоч і скупий сусід, бо хоч і страшний на виду, що навіть лячно дивитись на нього, та невже пожаліє винести хоч що-небудь?

Жде, жде, а дядька все нема, нема, і в Грицька підкошуються ноги, й він поволеньки опускається на призьбу, поринаючи в сон.

— Гей, хлопче, проснися! — термосить хтось за плече.

Грицько розплющується — перед ним стоїть Павло Музика.

— На,— каже й простягає якийсь шкурат.

— Що це? — зводиться Грицько.

— Теляча шкура. З'їси.

— Як з'їсти?

— О, тебе ще треба вчити,— гнівається дядько.— Візьмеш обсмалиш на вогні, а потім у воду — і звариш, і наїсися. Шкура з молодого теляти, навариста. Валялася на горищі, я й забув.

Малий Грицько бере шкурат з рудою шерстю, обома руками тулить до грудей.

— Спасибі, дядьку! Обсмалю, зварю — і наїмся. А вам відроблю, віддячу за ваше добро, ви не думайте.

— Хочеться жити?

— Ой, хочеться.

І Грицько, горблячись не по-дитячому, а по-старечому, йде на своє обійстя.

За якийсь час там під акаціями горить вогонь, а в підвішеному на деревяних рогачиках казанку вариться теляча шкура. Павлові Музиці нездужається, сидить під вишнею, то на шлях подивляється, то на сусідове обійстя. Гомонить сам із собою:

— Гаркушине поріддя... Він у мене трусив хліб, а тепер я мушу годувати його дитину. Хай би лежала та шкура на горищі, вона в мене їсти не просила, так ні, віддав. А чи мені хто-небудь щось дасть? А ніхто не дасть, тільки взяти — заберуть... О, як парує з казанка. Це ж воно підкріпиться, набереться сили мені на погибель. Таким добрим, як я, важко в світі жити. Бач, просив у господа бога, щоб вивів Гаркушине сім'я до ноги, бог і послухав мою просьбу, лише одненький Грицько й зостався у мого лютого ворога-сусіда. Так я сам ото рятую. А він мені колись віддячить, як виросте. Еге ж, віддячить, дочекаюся.

И так Павлові Музиці шкода телячої шкури, що ладен лікті собі гризти з досади, що пішов би на чуже обійстя — й забрав би, з окропу вихопив.

— Либонь, уварилася шкура, тепер воно з'їсть, хай би вдавилося моїм добром.

І так йому важко дивитися, так важко! Аби не бачити, Павло Музика зводиться й понурою тінню суне до хати, ховається.

Та з великої досади і в хаті не всидить, лиха сила колотить ним — і перегодя випихає надвір, у лагідне золотаве надвечір'я.

— Господи, що це?

Ввижається чи справді на сусідовому обійсті під акаціями корчиться щось на землі? Наче нечиста сила звивається. Отам, біля вогнища, яке ще курить синім димком.

— Та невже то малий? З якої хвороби?

Павло Музика через садок човгає на сусідове обійстя. Підходить ближче — таки Грицько на землі корчиться, молотить ногами, а розчепіреними пальцями то за живіт хапається, то рве траву.

— Грицько, ти чого?

Мовчить хлопець, а з рота йому сукровиця-слизота ллється. Павло Музика схиляється й дістає з землі варену телячу шкуру.

— Отак наварив, отак наївся. Хто ж так варить? Казав йому обсмалити, але ж не обсмалив, а так, з шерстю. Ось шерсть і доконала.

Бо з дурного розуму. А ще обіцяв віддячити, відробити за шкуру, коли виросте. Де ж ти виростеш, де ж ти віддячиш? Чуєш, Грицько!

Дитина ще здригається на землі, та вже їй ніколи не обізватися, не заговорити. Павло Музика ховає шкурат вареної телячої шкури за пазуху.

— Не годиться, щоб добро пропадало.

Дитина вже й не ворушиться.

— Піду тепер шукати його батька. Про тих бахурів Гаркуша від кого почув? Почув від мене. То про цього хай теж почує від мене, а я подивлюсь на нього, подивлюсь. Не залишилося від нього насіння на землі, і його скоро самого не залишиться. Та не я буду, коли не зведу зі світу. Бо що? Бо надумав людей зводити зі світу? А коли тебе й твоє коріння? Бо гріх таким жити, великий гріх.

Учитель Пилип зупиняється під горіховим кущем і, затамувавши подих, дивиться на стару липу, що самотою стоїть посеред узлісся. Йому не хочеться полохати малу пташку на довгій обламаній гілці, що всохла, настовбурчившись сухими галузками.

— Ага, та це ж бо лісовий щеврик!

Жовтувато-бурий, груди в темному ряботинні, лісовий щеврик біжить-дрібцює по сухій гілці вгору — й завмирає на її гострому краю. Сидить і роззирається, наче приміряється до простору, щоб злетіти й заспівати. Але не злітає, а так само видрібцем біжить по сухій гілці донизу, добігає до стовбура. Міг би перескочити, як перескакують інші птахи, але ж ні! Біля стовбура завмирає — і повертається назад, на край гілки.

З краю гілки раптом пурхає на верх липи, десь там зникає поміж густого зеленого листя, нема його, нема, наче сховався. Та не сховався, бо несподівано випурхує з зеленої крони, летить навскоси і вгору, вгору.

— Тір, тір, тір, тір!

Свистить лісовий щеврик. Не так співає, як тріщить, але така в нього весняна пісня.

— Сіа, сіа, сіа, сіа!

Протяжно свище, захоплено й так натхненно, що, либонь, нікого не чує, тільки сам себе.

— Співай, співай, пташко,— шепоче учитель.

І вже лісовий щеврик летить з височини на ясена, губиться поміж ворушкого різьбленого листя.

Учитель ступає поміж горішини, а в його душі — отой натхненний спів-свист щасливого лісового щеврика, який славить весну й життя, який співає для своєї подруги, що сховалася в гущавині.

Господи, хто це сидить під дубом?

Від несподіванки вчитель Пилип зупиняється й завмирає. Спершись спиною об стовбур, під дубом сидить якийсь чоловік, голову в шапці звісивши на груди.

— Агов! — осмілюється озватися вчитель.

Чоловік хоч би ворухнувся, не чує. Може, обійти стороною, хай собі сидить, бо мало кого можна зустріти в лісі. Проте учитель перемагає острах і, неклiпливо зивлячись на згорблену постать, скрадливо ступає по високій траві до дуба.

Ще на відстані вчитель здогадується, що це мертвий чоловік.

А підійшовши ближче, бачить, що поміж вузластого коріння, яке вибилося з землі, лежить купка білих грибів та опеньків. І в неживій руці — надкушений гриб. А біля ноги лежить рудий папірець, і в тому рудому паріці — дрібка зернистої солі.

Мабуть, цей чоловік прийшов у ліс, щоб наїстися сирих грибів із сіллю. Назбирав грибів, почав їсти — й отруївся.

Хто це такий?

З якого села?

Коли отруївся?

В душі гасне свист-пісня натхненного щеврика. Треба про цього мертвого чоловіка сказати Карпові Гнилоквасу, хай приїде грабаркою до лісу й забере та відвезе до ями. Та чи захоче їхати, чи захоче забирати? Як за півфунта хліба, то таки зможе, поїхати, пошкодує втрачати.

А чий це голос?

Може, не голос, а причулося? Вчитель насторожується, слухає, бо навіть і не голос почувся, а плач. Може, звірятко ген отам у кущах? О, знову. Таки плач.

Хто ж це плаче в лісі о цій весяній порі?

Обернувшись на зір та на слух, учитель обачно ступає до тих кущів, з яких долинув плач, розгортає руками гілля.

Па чорній землі біліє зіжмакана полотняна рядюжка, а на рядюжці — немовля. Немовля лежить на спинці, по грудях і по животику лазять

червоні мурахи. Мабуть, досі немовля спало, та мурахи почали кусати — й прокинулося.

Де в лісі взялося немовля, хто залишив?

Учитель озирається обіч, мовби зараз має побачити матір, яка на хвильку залишила дитину, відійшла — й зараз повернеться. Жде, що таки повернеться, що десь поблизу, але нікого нема, тиша, тільки птахи щебечуть. І перегодя учитель Пилип осмілюється погукати:

— Агов! Хто в лісі?

Тільки шелестить листя, співають птахи, сонячні зайчики мерехтять на соковитій смарагдовій траві. Ніхто не відгукується. Та не може бути, не може бути, щоб немовля забули в лісі. Що його сюди принесли — й залишили, аби вмирало далі від материнських очей. Учителеві стає страшно, йому хочеться кричати, кликати, але голос застряє в горлі. Він жде й жде, чекає й чекає, а дитина пхинькає й пхинькає, кривлячи губки.

Тоді вчитель зважується й бере дитину на руки.

— Хто тебе залишив, хто?

А що дитина відповість, коли їй якийсь місяць-другий! Кліпає безвіїми повіками, морщить безбарвні брови, плямкає губами, шукаючи цицьку, невдоволено суче ніжками.

— Ходімо до села.

Вчитель іде через ліс, тулить немовля до грудей.

На сільській околиці — на белебні хата під стріхою, сіни позападали в землю. Може, тут щось скажуть, може, тут признають немовля?

Двері в сіни відчинено, а в хаті — пустка. Так, наче тут ніхто й ніколи не жив.

Учитель іде поволеньки до сусідньої хати.

— Чи є тут хто живий? Обізвіться...

Ніхто не обзивається.

— Не плач, дитино, знайдемо твою матір, десь вона має бути.

Назустріч вулицею тупцяє якась тітка.

— Чи не знаєте, чиє це немовля? — питає вчитель, протягуючи до неї дитину.

Тітка злякано дивиться на нього, похапливо хреститься.

— Не моя дитина, — каже тітка й понуро ступає своєю дорогою.

Скрипить грабарка, повискуючи колесами, погупуючи обіддям коліс.

— Заснуло? — питає Карпо Гнилоквас, киваючи на дитину в учителевих руках. — То куди несеш? Клади на грабарку, завезу.

Учитель Пилип чує — й не чує, горнучи дитину до грудей.

— Знайдемо твою матір, знайдемо, — шепоче сухими губами.

Він іде пустельним сільким шляхом, і коли побачить кого на обійсті біля хати, показує дитину й питає:

— Не знаєте, чия дитина? Хто його мати? В лісі знайшов.

І ніхто не знає, і всі мовчать. І тоді вчитель питає в дитини:

— Може, ти скажеш, хто твоя мати?.. Ходімо до мене, ходімо...

Але немовля мовчить. Немовля не знає і не скаже. У нього ніколи не буде матері.

— Хто ж відцурався від тебе, хто відцурався?..

Мовчить білий світ, не відповідає.